

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούλιος - Αύγουστος 2003 • τεύχος 113 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούλιος - Αύγουστος 2003
τεύχος 113 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Η μικρή διαφορά μέ τίς
μεγάλες, αλλά άνομολόγητες συνέπειες 5

Μάριος Καλιακάτσος, «Νά ζήσουμε
τή ζωή μας» 11

Παναγής Παναγιωτόπουλος, Από τίς κοινωνίες
του έλέγχου στό έμπόλεμο κράτος 15

Ernesto Laclau, Είναι δυνατόν νά εξηγηθούν
οί κοινωνικοί άγώνες έμμενῶς; 21

Σπύρος Ι. Άσδραχάς, Νίκος. Γ. Σβορώνος
(1911-1989). Μιά σκιαγραφία 29

Τί έγγραψαν κάποτε για τήν «Ίστορία...»
του Ν. Σβορώνου 31

Έλευθερία Ζέη, Έλληνική Οικονομική Ίστορία:
Μιά συνολική ιστορία 34

Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μέ άφορμή
τήν Έλληνική Οικονομική Ίστορία,
ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι. 40

Θανάσης Τζαβάρας, Διαβάζαντος τό
Η ψυχανάλυση στόν 21ο αιώνα 44

Νίκος Άντωνάτος, ...Φίλον Φάος 45

Έπιστολές

Σταύρος Καρκαλέτσης, Για τήν άποχή του ΑΚΕΛ
άπό τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ 46

Μιχάλης Μιχαήλ, Ο άγώνας τής ΕΟΚΑ
καί οί άπόψεις του κ. Στ. Καρκαλέτση 47

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις 50

Έξώφυλλο: Μάρκ Σαγκάλ, Ο βιολοντσελίστας, 1939.

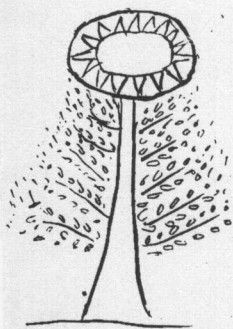

Ἡ μικρή διαφορά μέ τίς μεγάλες, ἀλλά ἀνομολόγητες συνέπειες

Τό 1920 ὁ Λένιν ἔγραψε τό περιλάλητο βιβλίον Ἄριστερισμός παιδική ἀρρώστεια τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἦταν ἓνα ἔργο πού, κοντά στά ἄλλα, καθιέρωσε τόν ὄρο «ἀριστερισμός». Ὁ ὄρος αὐτός χρησιμοποιήθηκε συχνά ὡς ἰδεολογικό φάσγανο στά χέρια τῆς κομματικῆς ὀρθοδοξίας ἐναντίον τῶν αὐτοποθετούμενων στά ἄριστερά της. Ὁ ἀριστερισμός θεωρήθηκε ὄχι, ἀπλῶς, ὡς μία παρέκκλιση ἀπό τήν ὀρθή πολιτικά καί ἰδεολογικά στρατηγική τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀλλά μία ἰδεολογία πού ἐκτινάσσει ὅσους τήν ἀσπάζονται καί τήν ὑπηρετοῦν πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ἀριστερᾶς. Στήν κατηγορία τῶν ἀριστεριστῶν κατατάχθηκαν κατά καιρούς, συλλήβδην, ὅλα τά τροτσκιστικά ρεύματα, τά ἐργατιστικά (οὐβριερισμός), τά ἐλευθεριακά, τά ἀναρχικά, τά ἀναρχοαυτόνομα καί γενικῶς ὅλοι ὅσων ἡ ἰδεολογική θερμοκρασία θεωρήθηκε ὅτι ὑπερέβαινε κάπως ἢ πολύ τήν θερμοκρασία τῆς κομματικῆς ὀρθοδοξίας. Ἐκεῖνοι πού κατ' ἐξοχήν χρησιμοποίησαν τήν κατηγορία τοῦ ἀριστερισμοῦ κατά ἐσωκομματικῶν πολιτικῶν ἀντιφρονούντων ἦταν οἱ κομμουνιστικές ἡγεσίες καθ' ὅσον οἱ κατά καιρούς ἀριστεριστές ἀμφισβητοῦσαν, κυρίως, τήν ἴδια τήν ἀριστεροσύνη τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων.

Τά αἰσθήματα ὡστόσο ἦταν ἐκατέρωθεν ἀμοιβαῖα διότι καί οἱ «ἀριστεριστές» ἀνταπέδιδαν τά ἴσα στούς «ὀρθόδοξους» κομμουνιστές καταγγέλλοντάς τους ὡς ρεφορμιστές, προδότες τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, συμβιβασμένους γραφειοκράτες κλπ. Καί πάνω σ' αὐτά τά αἰσθήματα καί τίς ἐκατέρωθεν ἐκτιμήσεις γιά τήν «ἄλλη ὄχθη» ἦρθε νά προστεθεῖ τό ἀσήκωτο βάρος τῆς ἱστορίας τόσο πού ἐκεῖνος ὁ ἀρχικός χαρακτηρισμός τοῦ Λένιν γιά τόν ἀριστερισμό ὡς «παιδικῆς ἀρρώστιας» νά μοιάζει μέ πατρική νοθεσία ἢ ἔστω πατερναλισμό. Πρέπει, ὅμως, νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ ἀριστερισμός πού ὁ Λένιν καταπολεμοῦσε καί προσπαθοῦσε νά ἀνασκευάσει ἦταν, κυρίως, ἐργατικός. Καταπολεμοῦσε ὀρισμένα ἐργατιστικά ρεύματα μέσα στό ἐργατικό κίνημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (Ἀγγλία, Ἰταλία, Γερμανία, Γαλλία, Ὁλλανδία), ὑπαρκτότατα καί ἰδιαίτερος ἀνυπόμονα νά περάσουν στήν προλεταριακή ἐπανάσταση τή στιγμή ἀκριβῶς πού τό ἐργατικό κίνημα εἶχε ἤδη καταγράψει ἀρκετές ἦττες, οἱ μεταπολεμικές ἀστικές τάξεις εἶχαν ἀνασυγχροτηθεῖ καί, κυρίως, στή διάσπαση τῶν κομμάτων τῆς Β' Διεθνούς, μετά τόν Α' παγκόσμιον πόλεμο, ἦταν οἱ σοσιαλδημοκράτες κι ὄχι οἱ κομμουνιστές.

νιστές πού συγκέντρωσαν τήν πλειοψηφία καί τῶν συνδικαλιστικῶν καί τῶν κομματικῶν δυνάμεων (παράδειγμα Γαλλία, Ἰταλία, Ἀγγλία).

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο πού βάρυε ἀποφασιστικά στή σχέση ἀριστερισμοῦ (κυρίως τροτσκιστικῆς ἔμπνευσης) καί κομμουνισμοῦ ἦταν ἡ ἀντιφασιστική Ἀντίσταση. Στή λήξη τοῦ Β΄ παγκοσμίου πολέμου τά κομμουνιστικά κόμματα γιγαντώθηκαν (Γαλλία, Ἰταλία, Βέλγιο, Ἑλλάδα, Γιουγκοσλαβία), ἐνῶ στήν ἀνατολική Εὐρώπη, ἐν μέρει ἐλέω Κόκκινου Στρατοῦ, ἀνῆλθαν στήν ἐξουσία. Μεταπολεμικά οἱ ποικιλώνυμοι ἀριστερισμοί περιθωριοποιήθηκαν χαμένοι μέσα στή χοάνη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ντεφατισμοῦ πού διακονοῦσαν.

Συνέβη ὅμως ἡ μεγάλη ἔκρηξη τοῦ Μάη τοῦ '68. Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει κυρίως τήν ἔκρηξη αὐτή ἦταν μιά διάσπαση ὅχι τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων καί τῶν ἀντίστοιχων ἐργατικῶν τάξεων πού τά ἀκολουθοῦσαν, ἀλλά τοῦ ἴδιου τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Οἱ ἀστικές τάξεις «ἔχασαν τά παιδιά τους», ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά κομμουνιστικά κόμματα οὔτε ἐπ' ἐλάχιστον κατάφεραν ν' αὐξήσουν τήν ἀκρόασή τους, νά ἐπωφεληθοῦν ἀπ' αὐτήν τή γιγαντιαία, σέ ἔκταση καί ἔνταση, μετατόπιση καί ἰδεολογική ρευστοποίηση. Ὁλος αὐτός ὁ ἐν κινήσει κόσμος, κυρίως τῶν διανοουμένων στρωμάτων (φοιτητές, ἐπιστήμονες, κ.λπ.), μέ τό οὐδέτερο ἀρχικά ὄνομα «κίνημα τῆς ἀμφισβήτησης», στράφηκε πρὸς τόν «ἀριστερισμό». Ἡ ρίζοσπαστικότητα καί ὁ δυναμισμός του, ἡ ἔλλειψη μιᾶς βαθύτερης ἱστορικῆς συνείδησης —καθ' ὅσον στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἦταν γόνοι ἀστῶν— ἀλλά καί ἡ μνημειώδης ἀνεπάρκεια τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων πού δέν εἶχαν καταφέρει νά ἀποτινάξουν τή βαριά καί καταστροφική κληρονομιά τοῦ σταλινισμοῦ, ὤθησαν τούς φοιτητο-διανοούμενους πρὸς τούς ἀριστερισμούς: διαφόρων τάσεων τροτσκισμούς, μαοϊσμό, γκεβαρισμό, ἐναλλακτισμό, ἀναρχισμό, ἀναρχοαυτονομία, κ.λπ. Δέν εἶναι ἓνας ὁ ἀριστερισμός, εἶναι πολλοί καί συχνά στά μαχαίρια μεταξύ τους, παρόλο πού ὅλοι ἐκκολάπτονται καί γεννιοῦνται μέσα στό ἴδιο κλίμα. Ἄν ἀπό ρεῦμα σέ ρεῦμα, ἀπό ὀργάνωση σέ ὀργάνωση οἱ διαφοροποιήσεις εἶναι πολλές, ὡστόσο ὑπάρχουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά —ἀσχετα μέ ἐκεῖνα πού ὁ Λένιν εἶχε ὑπόψη του στήν ἐποχή του. Καλό θά εἶναι νά τά συνοψίσουμε ἔστω πρόχειρα.

Α) Σέ κάθε περίπτωση συναντᾶ κανεῖς ἓναν ἀκραῖο καί δογματικό ἀντικρατισμό. Τό κράτος ἀναπαρίσταται ἐργαλειακά, θεωρητικοποιεῖται ὡς ἐργαλεῖο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης πού καταπιέζει καί χειραγωγεῖ μ' αὐτό τίς λαϊκές τάξεις ἢ ὄντολογικά ὡς ὑπερβατική ὄντοτητα ἀποσπασμένη ἀπό τίς κοινωνίες στίς ὁποῖες ἄρχει. Ἐδῶ, νά ὑπενθυμίσω, οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ εἶναι καίριας, ἀκόμη καί σήμερα, σημασίας.

Β) Ἀντισοβιετισμός-ἀντισταλινισμός, πού παρασύρεται πρὸς ἕναν ἀντικομ-
ματικό λόγο καί ἀντίστοιχες πρακτικές: κατ' ἐπέκταση, τὰ κομμουνιστικά
κόμματα (καί πολύ περισσότερο τὰ σοσιαλδημοκρατικά) θεωροῦνται ὑπεύθυ-
να γιὰ τὴν ὑποστολή τῆς ἐπανάστασης διότι μὲ τὰ γραφειοκρατικά μέσα καί
τὴν ἰδεολογική ποδηγέτηση παρεμπόδισαν τίς μάζες νά πάρουν τὸν δρόμο τῆς
ἐπανάστασης.

Γ) Οἱ ἀριστερισμοὶ ὅλοι διακρίνονται ἀπὸ ἕναν τριτοκοσμισμό πού, βεβαίως,
ταυτίζεται ἰδεολογικά μὲ τὴν ἐνοπλη πάλη πού διεξάγουν τὰ ἀντιαποικιοκρα-
τικά κινήματα (Βιετνάμ, Λατ. Ἀμερική, Μ. Ἀνατολή).

Δ) Μιά, γενική εἶναι ἀλήθεια, αἴσθηση ἢ ἐκτίμηση γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς
λαϊκῆς ἐπανάστασης πού προκύπτει ἀπὸ μιά δογματική ἢ ἀφελή ἀναπαρά-
σταση τῶν ἀντίστοιχων κοινωνιῶν. Εἰκάζεται ὅτι οἱ μάζες ζοῦν σὲ καθεστῶς
ἐξαθλίωσης καί ἐκμετάλλευσης καί μόνον ἢ ἀλλοτρίωση πού ὑφίστανται καί
ὁ ἀποπροσανατολισμός τους ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς συμβιβαστικότητας τῶν
Κ.Κ. καί τῶν συνδικάτων ἐμποδίζουν τὰ λαϊκά κινήματα νά αὐτοβεβαιω-
θοῦν. Στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀντικειμενική ὠριμότητα τῆς ἐπανάστασης,
φυσικά, συντείνει μιά ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς
«γίγαντα μὲ πῆλινα πόδια».

Ε) Ὁ βολонταρισμός: οἱ δρωῦσες μειοψηφίες, οἱ μικρές, ἔστω, ὀργανώσεις,
μποροῦν καί πρέπει νά λειτουργήσουν δυναμικά ὥστε νά δώσουν τό παρά-
δειγμα στίς μάζες, «ἐδῶ καί τώρα» νά φανεῖ ὅτι ἕνας ἄλλος κόσμος εἶναι
ἐφικτός ὥστε νά βοηθηθεῖ ἢ ἐκρηξῆ τῆς λαϊκῆς ὑποκειμενικότητας-ἐπανα-
στατικότητας. Ἡ εἰκόνα τοῦ πρωτοποριακοῦ ἔρχεται ἀντιστικτικὰ νά περι-
γράψει τὴν «καθεστωτική» ἀριστερά ὡς συμβιβασμένη, ἐξαστισμένη, βολε-
μένη, τὰ κόμματά της ὡς συνοδοιπόρους τοῦ ἀστισμοῦ, βουτηγμένα μέσα
στά παιχνίδια τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὅθεν ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό: ἡ κα-
ταδίκη τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί ἡ ταύτιση ὅλων τῶν μορφῶν του ὡς «φα-
σιστικῶν». Γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἑλλάδα, διάφορες τάσεις τοῦ ἐλληνικοῦ
ἀριστερισμοῦ, ὑποδέχθηκαν τὴ Μεταπολίτευση ὡς «ἀλλαγὴ φρουρᾶς τοῦ
ΝΑΤΟ», ὡς ἤττα τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, ὡς μιά νέα μεταμόρφωση τῆς νε-
οαποικιακῆς ἀμερικανικῆς κατοχῆς. (Τὰ ἴδια ἔλεγε βέβαια καί τό ΚΚΕ καί
ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου. Ὁ τελευταῖος, ὅταν ὁ Θεοδωράκης ἔθετε τό δίλημ-
μα «Καραμανλῆς ἢ τάνκς», ἀπαντοῦσε πῶς τώρα ἔχουμε καί Καραμανλῆ
καί τάνκς.

Σ' αὐτὴ τὴ σύντομη καί ἀναγκάστικα πολύ σχηματική περιγραφή τῶν
«μεταμαγιάτικων ἀριστερισμῶν» —καί τῶν ἀντίστοιχων ἐλληνικῶν— νά προ-
σθέσω ὅτι καθὼς αὐτοὶ οἱ σύγχρονοι ἀριστερισμοὶ κατασκευάζουν μιά μηδε-

νιστική καί καταστροφολογική κοινωνική εικόνα, εὐκολη ἀπάντηση γιά τό ξεπέρασμά της ἔρχεται ἡ ἔνοπλη πάλη. Εἶναι καί ἡ μίμηση τοῦ παραδείγματος τῶν ἀντιαποικιοκρατικῶν κινημάτων (Μάο: «ἡ ἐξουσία βρίσκεται στήν ἄκρη τοῦ ντουφεκιοῦ», Τσέ: ἕνα, δύο, τρία, πολλά Βιετνάμ, Μαριγκέλα: ἀντάρτικο πόλεων, τουπαμαρισμός), ἀλλά τρέφεται ἐπίσης καί ἀπό μίαν ρομαντική ἀναβίωση τῶν ἔνοπλων ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων τοῦ παρελθόντος πού ἀνασύρει ὅλα τά συμπαρομαρτοῦντα τῆς ἀναλογικῆς σκέψης. Παράδειγμα: ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνεῖο. Ὅπως τότε, ἔτσι καί τώρα.

Ἔτσι, σέ ὀρισμένες ἀριστεριστικές-ἐναλλακτικές ὀργανώσεις καλλιεργεῖται ἡ ἰδέα τῆς ἔνοπλης πάλης, διακονεῖται ἰδεολογικά καί σέ μερικές περιπτώσεις κάνει καί τά πρῶτα βήματά της. Ἡ ἔνοπλη, καί ἀρκετά μεγάλης ἔκτασης ἐμφάνιση τῶν Ἐρυθρῶν Ταξιαρχιῶν στήν Ἰταλία, καί οἱ πολύ μικρότερες ἀπόπειρες στή Γερμανία καί τή Γαλλία ἔχουν τίς ἴδιες πηγές ἔμπνευσης.

Ἀπό τίς ἴδιες πηγές ἔμπνευσης τροφοδοτεῖται καί ἡ 17 Νοέμβρη —ὄχι ἀπό τήν ἀντιστασιακή, ἐπί Δικτατορίας, δραστηριότητα μελῶν της, ἄν ὑπῆρξε καί ὅσο ὑπῆρξε. Γιά νά δράσουν τά σαρανταπεντάρια μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1974 οἱ χειριστές τους ἔπρεπε νά πιστεύουν ὅτι ἡ πολιτική ἀφύπνιση τῶν μαζῶν δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μόνο μέ σαρανταπεντάρια. Καί τό πίστευαν, δέν ἔκαναν παρά αὐτό πού πίστευαν. Ἡ «προκήρυξη» τῆς 17N θά ἦταν ἄχρηστη χωρίς τόν προηγούμενο φόνο κάποιου ἐκπροσώπου τοῦ «συστήματος», δέν θά ἦταν παρά μιά ἀκόμα «πλατφόρμα» παρόμοια μέ ἑκατοντάδες ἄλλες πού κυκλοφόρησαν, ἀλλά δέν ἦταν θαμμένες μέ αἷμα.

Ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἀριστερισμῶν αὐτές τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες δέν εἶναι τόσο σχηματική καί ἀπλή ὅπως, ἴσως, φαίνεται μέ τά ὅσα ἐξέθεσα. Θά ἔπρεπε τουλάχιστον νά ἀντιστοιχηθεῖ μέ τήν πολιτική τῶν καθέκαστα ἀριστερῶν κομμάτων πρὸς τά ὁποῖα, μερικές φορές, ἡ κριτική τους ἦταν εὐστοχη. Θά ἔπρεπε ἐπίσης νά ἐξετάσει κανεῖς τούς ἀριστερισμούς ἀνά περίπτωση, διότι μιά τροτσκιστική ὀργάνωση, γιά παράδειγμα, δέν εἶναι ὁμότροπη μέ τή 17N.

Ὡστόσο, κι ἐπειδὴ τό παιχνίδι τῆς ταύτισης τῆς τρομοκρατίας μέ τήν Ἀριστερά, τοῦ Μάρξ μέ τόν Κουφοντίνα κ.λπ., παίχτηκε πολύ καί χοντρά, ἡ πολιτική καταδίκη τῆς τρομοκρατίας δέν μπορεῖ νά γίνει μέ οὐσιαστικό τρόπο ἄν δέν δεῖ κανεῖς τίς πηγές σκέψης καί πρακτικῆς ἀπό τίς ὁποῖες αὐτή ἐμπνέεται. Ἡ πηγὴ, λοιπόν, ἔμπνευσης τῆς τρομοκρατίας ὡς πολιτικῆς πράξης δέν εἶναι ἡ Ἀριστερά (ἐννοῶ τήν κομμουνιστική ἀριστερά, αὐτήν ὅλοι ἐννοοῦν, τό σκοτωμένο σῶμα της θέλουν νά ξανασκοτώσουν). Πηγὴ ἔμπνευ-

σης τῆς τρομοκρατίας εἶναι ὀρισμένοι ἀριστερισμοί, ἐκεῖνοι τουλάχιστον οἱ ἀριστερισμοί πού ὡς ἓνα σημεῖο εἶναι συμβατοί, ἢ μοιάζει νά εἶναι συμβατοί, ἀπό ἰδεολογική ἄποψη, μέ τήν τρομοκρατία.

Τήν ἠθική καί πολιτική χρεωκοπία τῆς τρομοκρατίας τήν ἀναγνωρίζουν στήν ἐν ἐξελίξει δίκη τῆς 17N ἀκόμη καί πρωτεργάτες της ἡ ἔστω συνεργοί.

Αὐτή ἡ καταδίκη δέν εἶναι συνώνυμη μέ τήν ὅποια ποινική καταδίκη. Τό ποινικό δικαστήριό καταδικάζει τίς ὅποιες ἐγκληματικές πράξεις ἀκόμη κι ἂν χαρακτήριζε τά ἐγκλήματα τῆς 17N πολιτικά, πού κατά τή γνώμη μου κακῶς δέν ἔπραξε. Ἡ οὐσιαστική καταδίκη τῆς τρομοκρατίας γίνεται —ἂν γίνεται— ἐκτός τοῦ ποινικοῦ δικαστηρίου: ἰδεολογικά, μέ τήν κριτική ἀνασκευή τῶν ἰδεῶν της, τῶν θεωρητικῶν καί τῶν ἰδεολογικῶν προϋποθέσεών της. Προσπάθησα νά δείξω ὅτι ἡ τρομοκρατία ἐκκολάπτεται ὡς πολιτική ἰδεολογία ὄχι ἀπό τόν μηδενισμό τοῦ μακρινοῦ Νετσάγιεφ οὔτε ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἀπό ὀρισμένα ρεύματα τοῦ ἀριστερισμοῦ μή ἀναγώγιμα στήν Ἀριστερά. Κι ἐδῶ βρίσκεται τό δυσκολότερο πρόβλημα. Ὅτι δηλαδή οἱ διάφοροι ἀριστερισμοί- ἐναλλακτισμοί πᾶνε πολύ πέρα ἀπό τούς ὀλιγάριθμους κατηγορούμενους τῆς 17N. Αὐτοί πού χειροκρότησαν μέσα στό δικαστήριό μετά τήν ἀπολογία τοῦ Δ. Κουφοντίνα εἶναι ἐλάχιστοι σέ σχέση μέ τόσους καί τόσους, ἐκτός δικαστηρίου, παρόλο πού δέν υἰοθετοῦν τήν πρακτική τοῦ σαρανταπενταριοῦ. Διότι καί οἱ ἀριστερισμοί εἶναι ἰδεολογίες κι ὡς τέτοιες ὑπάγονται στά βραδέα φαινόμενα τῆς συνείδησης, σ' ἐκεῖνα πού δύσκολα ἀλλάζουν, ἂν ποτέ ἀλλάξουν. Καί τοῦτο διότι δέν ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ μιάν ὀρισμένη πολιτική ἐπιλογή, ἀλλά μέ ἕναν τρόπο σκέψης καί ἕναν τρόπο ζωῆς, μ' ἓνα κοσμοεἶδωλο. Ὁ λαϊκισμός καί τό μελόδραμα ἀγκαλιάζουν πολλούς καί πολλά, τροφοδοτοῦνται ἀκόμα κι ἀπ' τήν ποιητική τοῦ Παλαμᾶ. Κι ὁ «Καραϊσκάκης ἔκανε τό ἴδιο», εἶπε κάποιος μάρτυρας ὑπεράσπισης. Πράγματι: ὅταν θέλει κανείς νά ὑπερασπίσει τά ἀνυπεράσπιστα μπορεῖ νά μετασχηματίσει καί τόν Καραϊσκάκη σέ Κουφοντίνα, ἂν ἡ ἀναλυτική του θεωρία ταυτίζει π.χ. ἕναν ἐθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο, ὅπως ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21, ἕναν Ἐμφύλιο Πόλεμο —ὅπως ὁ ἐλληνικός Ἐμφύλιος 1946-1949— μέ τή χρήση τῆς ἐνοπλης βίας ἀπό μιά ὀλιγομελή πολιτική ομάδα, ἐπειδή σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὑπάρχει χρήση ὀπλων. Ὅμως δέν «εἶναι ὅλα πόλεμος», ὅπως ὑποστηρίζει μιά «σχεσιακή» καί σχετιστική μεταμοντέρνα θεώρηση. Αὐτό βέβαια εἶναι χαζό. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου χαζό νά θεωρεῖται, ὅπως θεωρήθηκε ἡ ἀπολογία τοῦ Δ. Κουφοντίνα ὡς συμπίκνωση ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς Ἀριστερᾶς. Εἶναι ἐπικίνδυνο, εἶναι ἀποθε-

μελιωτικό ὄχι μόνο τῆς ἱστορίας τῆς Ἀριστεράς, ἀλλά καί τοῦ μέλλοντός της.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

* Στῆ δίκη τοῦ Μενέλαου Λουντέμη, στά τέλη τοῦ Ἐμφυλίου, ὁ δικηγόρος Γαλέος διάβασε στούς στρατοδίκες τό *Περὶ βόλι* τοῦ Παλαμᾶ, ἀποκρύπτοντας τό ὄνομα τοῦ ποιητῆ. Σέ ἐρώτησή του πρὸς τοὺς στρατοδίκες, τί γνώμη ἔχουν γιά τό ποίημα, οὔτοι ἀπήντησαν: «Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀναρχοκομμουνιστικοῦ κατασκευάσματος».

Η ΑΥΓΗ

ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, ἐγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ἠφωγή των κοινωνικῶν κινήματων.
- Ἡ δράση τῆς Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ για διεθνή θέματα, καθώς και παρουσίαση του διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο για το διβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις για τα θέματα του καιροῦ μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.

- Γραφεῖτε συνδρομητές στην *Αυγή*.
- Ἡ *Αυγή* στο σπίτι σας, κάθε μέρα, και Κυριακή, το πρωί στις 7 με εἰδικό Ταχυδρομείο. Ἰσχύει μόνον ἐντὸς Λεκανοπεδίου (ὄχι για την επαρχία).
- Για να γραφεῖτε μπορεῖτε να απευθυνθεῖτε στο τμήμα Συνδρομῶν τῆς εφημερίδας, Αγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgi.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €

Με τη συνδρομή σας ενισχύετε την εφημερίδα
τῆς Ἀνανεωτικῆς Αριστεράς

Κι εσὺ καθ' αὐγή με την ΑΥΓΗ

«ΝΑ ΖΗΣΟΥΜΕ ΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ»

του Μάριου Καλιακάτσου

Ο Κωνσταντίνος Δημόπουλος πέθανε ένα βράδυ του 2001 στο νοσοκομείο Καρπενησίου. Ο γιατρός Κ. δέ θα ξεχάσει ποτέ τον τρόπο που του έλεγε εύχαριστώ κάθε φορά που τον ρωτούσε πώς αισθάνεται. Ο κυρ Κώστας είχε ένα πόδι. Τό άλλο τό έχασε πολεμώντας μαζί με τους άριστερούς αντάρτες στα βουνά των Άγραφων, στον εμφύλιο. Κανείς δέν έγραψε έξ' όσων γνωρίζω γι' αυτόν. Χάθηκε στα κενά των λέξεων και της ιστορίας γιά όσους δέν είχαν τήν τύχη νά τον γνωρίσουν.

Είναί πράγματι σπουδαίο τό πρόβλημα τής τυπικής και πραγματικής ύπαγωγής τής εργασίας στό κεφάλαιο, πώς δηλαδή «ή κοινωνία διαμορφώνεται σέ διαρκώς αύξανόμενο βαθμό από τό κεφάλαιο». Καί ενώ οι Νέγκρι και Χάρντ πασχίζουν νά τό περιγράψουν σέ ένα όγκώδες βιβλίο,¹ ό Μισεά² τό λέει μέ μία φράση: «άπαιτείται επιπλέον νά δοθεί μία πρακτική ύπαρξη στην αντίστοιχη άνθρωπολογική μορφή: τή μορφή του άπολύτως “όρθολογικού” άνθρώπου, δηλαδή του έγωιστή και ύπολογιστή, και μ' αυτή τήν έννοια άπαλλαγμένου από τίς “προκαταλήψεις”, τίς “δεισιδαιμονίες” ή τίς άρχαϊκότητες που δημιουργούν άναγκαστικά —σύμφωνα μέ τή φιλελεύθερη ύπόθεση— όλα τά έμπειρικά ύπάρχοντα είδη συγγένειας, ένταξης και ριζώματος».

Η Σταματία ήταν μοναδικό στήριγμα γιά μένα στόν Προυσό τής Εύρυτανίας, όπου έκανα τό άγροτικό μου ως γιατρός. Η Σταματία θεωρείται από τήν κοινωνία του χωριού και από τους ειδικούς σχιζοφρενής. Έχει τρεις κόρες στην Αμερική που μεγάλωσαν σέ θετές οικογένειες και κάθε δύο εβδομάδες τους στέλναμε ένα γράμμα που δέν έπαιρνε σχεδόν ποτέ άπάντηση (παρά μόνο μία φορά). Τό γράμμα τής Σταματίας ήταν στερεότυπο, δηλαδή κάθε φορά έγραφε τά ίδια. Έγώ που έκανα τή μετάφραση στα άγγλικά προσπαθούσα νά τό διανθίσω μέ δικές μου «μελανιασμένες κατανοήσεις», μήπως και κατάφερα νά μεταδώσω στό ελάχιστο τον πόθο που έδλεπα στα μάτια τής Σταματίας νά επικοινωνήσει μέ τά παιδιά της, σέ ένα άνομολόγητο παιχνίδι νά έγκμαιύσω έστω μία άπάντηση από τίς κόρες της. Ένα πρωί που είχα ξυπνήσει άναθαρρημένος από τό συγκαλυμμένο έγωισμό του άνθρώπου που τον περιμένουν (δηθεν) σπουδαιότερες μέρες τή ρώτησα: «Ωραία δέν είναι ή ζωή, ρέ Σταματία;». «Καλή είναι, αλλά λίγη» μου άπάντησε εκείνη χωρίς δισταγμό, μέ μία χαρακτηριστική προφορά που

έχει κι αυτή τό νόημά της αλλά που, δυστυχώς, δέν μπορώ νά μεταφέρω στό χαρτί.

Η στέρηση μπορεί νά έχει διττή σημασία: «τής θύρας που σφαλίσαμε»³ και τής θύρας που δέ μäs άνοιχτηκε ποτέ. Η άπώλεια είναι ή στέρηση εκείνου που είχαμε. Ο Γ. Κουζέλης, στό άρθρο του στην *Κυριακή Αυγή* (20-7-2003) γιά τίς νέες μορφές ύποκειμενικότητας, αναφέρεται στόν όλοένα και μεγαλύτερο υπερακαθορισμό του ύποκειμένου από τό δίκτυο των χρήσεων άγαθών και ύπηρεσιών τίς όποιες έπιτελεί.⁴ Σέ μία κοινωνία υπερκαταναλωτισμού, όπου ή παθητικότητα συστέλλει άμετάκλητα τό χρόνο μας, ή στέρηση μπορεί, υπό προϋποθέσεις και μόνο ως έπιλογή, νά άποκτήσει θετικό περιεχόμενο και νά γίνει άνατρεπτική ένέργεια, ένα πάθος που διαστέλλει τό χρόνο μας, όπως ήθελε ό Προύστ (σέ αντίδιαστολή μέ τή συνήθεια). Μέσ στην κουλτούρα τής προόδου και τής άνευ όρων «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» ή στέρηση άκούγεται ως άντιδραστικός όρος. Τέτοιες έννοιες όπως ή θυσία, ή άφοσίωση, ή δέσμευση (όλες έχουν νά κάνουν μέ μία μορφή στέρησης) χαρίζονται όλο και περισσότερο στό στρατόπεδο τής θρησκευτικής ιδεολογίας.⁵ Κακώς.

1. Michael Hardt-Antonio Negri, *Αυτόκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002.

2. Ζάν Κλώντ Μισεά, *Η έκπαίδευση τής άμάθειας*, μτφρ. Άγ. Έλεφάντης, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

3. Από ένα ποίημα του Ήλ. Λάγιου «Έμβατήριο ύλαρόν και όριζόντιον», περ. *Νέα Έστία*, τχ. 1756, Μάιος 2003.

4. Έντούτοις μέ εξέπληξε τό γεγονός του διαχωρισμού που έκανε (έστω και γιά μεθοδολογικούς λόγους) μεταξύ έξουσιαστικών σχέσεων και διαφορικών σχέσεων, αναλύοντας τό πλέγμα των παραγόντων που διαμορφώνουν τήν ύποκειμενικότητα. Οι διαφορικές σχέσεις αναφέρονται στόν καταμερισμό τής εργασίας. Καί άναρωτιέμαι: στό σύγχρονο καπιταλισμό μέ τήν πωρώδη ταξική διαστρωμάτωσή του, πρώτιστα όμως ταξική, δέν είναι ή ήθική του καταμερισμού εργασίας κύριο ιδεολογικό όπλο του έξουσιαστικού λόγου; Μέ αυτή τήν προοπτική, ή άποκομμένη εξέταση του καταμερισμού εργασίας από τίς έξουσιαστικές σχέσεις μου φαίνεται επικίνδυνη όπισθοχώρηση γιά τίς κοινωνικές έπιστήμες.

5. Ο άντιψυχολογισμός και ό έπιστημονισμός τής άριστερης θεωρίας έχουν συμβάλλει τά μάλα σέ αυτό.

Τέλη Μαΐου, γύρω στις τέσσερις τό απόγευμα, στη λεωφόρο Θηβών στο Αιγάλεω. Ένα αγροτικό αυτοκίνητο είναι σταματημένο στην άκρη του δρόμου, ή μιά του πόρτα είναι ανοιχτή και τέσσερις άνθρωποι, μετανάστες, παίζουν κυριολεκτικά μπουνιές προσπαθώντας να μπουν μέσα, ενώ ο οδηγός κοιτά αδιάφορος. Χρειάζεται ένα άτομο και είναι ήδη αργά τό απόγευμα, ή τελευταία ευκαιρία για μεροκάματο. Έπρεπε να σταματήσω και να τούς ενημερώσω ότι ανήκουν στο «πλήθος» του Νέγκρι.⁶ Δέν μπορούν να κάνουν τέτοια πράγματα.

Υπάρχει μιά φαρέτρα θεωριών πού ένα τμήμα της Αριστεράς εξακολουθεί να χρησιμοποιεί ως φάσγανα στους γόρδιους δεσμούς της σύνθετης πραγματικότητας: ή θεωρία της συνωμοσίας και ή κατοπτρική της θεωρία της προδοσίας. Πολύ κοντά σε αυτές ή θεωρία της ιδεολογίας ως ψευδούς αναπαράστασης του κόσμου και ή θεωρία των ψευδών, επίπλαστων αναγκών.

Δέν υπάρχουν δεξιοί συνωμότες και αριστεροί προδότες, ψεύτικες και πραγματικές ανάγκες, ή ιδεολογία δέν είναι ψευδής συνείδηση.⁷ Αν διαβάσει κανείς τό

6. Ο Γ. Παπαθεοδώρου στά Ένθέματα της Αύγης (27-7-2003) έγραψε ένα, κατά τή γνώμη μου, έξαιρετικά εύστοχο άρθρο κριτικής στην έννοια της υποκειμενικότητας πού χρησιμοποιείται στην Αυτοκρατορία των Νέγκρι και Χάρντ. Υποστηρίζει –κινδυνεύοντας να απλουστεύσω τή θέση του– ότι τό «πλήθος» δέν μπορεί ποτέ να γίνει πολιτικό Υποκείμενο και προσπαθεί να ιχνογραφήσει τίς προϋποθέσεις, υπό τίς όποιες τά υποκείμενα-μονάδες θά μπορούσαν να συναρθρωθούν σε συλλογικότητες.

7. Μέ τά φτωχά μου διαβάσματα, κανείς δέν τό έχει δείξει καλύτερα αυτό, αναφερόμενος στή σύγχρονη έλληνική ιστορία, από τόν Άγ. Έλεφάντη στο άρθρο του «Μάρτυρες και μαρτύρια» (Μας πήραν τήν Άθήνα, έκδ. Βιβλιόραμα, 2002) και στο βιβλίο του για τόν λαϊκισμό (Στόν άστερισμό του λαϊκισμού, έκδ. Ο Πολίτης, 1991).

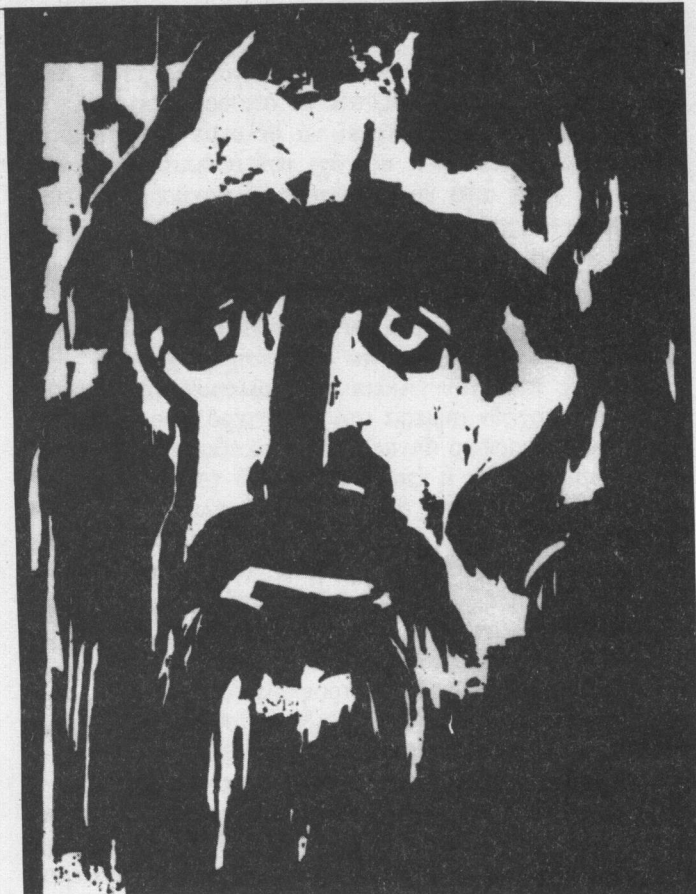
Τί ώραίο πλιάτσικο τοῦ Τζ. Κόου (ἐκδ. Πόλις, 1998) καταλαβαίνει ἀμέσως γιατί ἡ συνωμοσιολογία εἶναι ἄνευ ἀντικειμένου. Οἱ ἄστοι μπορεῖ νά ψεύδονται, ἀκόμη καί νά συνωμοτοῦν γιά νά πετύχουν τό σκοπό τους, αὐτό ὅμως δέν τούς κάνει λιγότερο φετιχιστές τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀντίθετα, οἱ συνωμοσιολόγοι τῆς Ἀριστερᾶς μοῦ φαίνεται ὅτι ἐγγράφονται σέ μία ἀριστερή ἐκδοχή τοῦ ἀμερικάνικου ὄνειρου, στή γραμμή τῆς μνησικακίας⁸ καί τοῦ ἄνευ ὀρίων παραγωγισμοῦ: «Δέ θέλουμε ἄλλου τύπου ἀγαθά, ἄλλου τύπου πολιτισμό ἐν γένει, θέλουμε πίσω αὐτά πού νέμονται οἱ ἄστοι, αὐτά πού μᾶς στεροῦν». Ὑπό αὐτό τό πρίσμα, ἡ θεωρία τῆς συνωμοσίας γίνεται ἕνας ἀντιδραστικός πλεονασμός στή βασική καί, κατά τή γνώμη μου, μόνη ἀναγκαία διάκριση (στούς καιρούς πού ζοῦμε) τῶν δύο στρατοπέδων: ἀριστερᾶς καί δεξιᾶς.

Ὁ Ἄλτουσερ⁹ ὑποστήριξε τή θέση ὅτι ἡ ἰδεολογία ἔχει ὕλική ὑπόσταση, πραγματώνεται μέσα ἀπό τυπικά-τελετουργίες καί πρακτικές (ὅπως γιά παράδειγμα ἡ πρακτική τῶν πιστῶν νά κάνουν τό σταυρό τους κάθε φορά πού περνοῦν ἔξω ἀπό ἐκκλησία). Ποιά εἶναι ἡ πρακτική τῶν ἀριστερῶν σήμερα;

Ενας ὁμορφος νεαρός μετανάστης ἀπό κάποια χώρα τῆς Ἀφρικής περιέγραφε σέ μιά ἐκπομπή τά βάσανά του ἀπό τότε πού ἦρθε στήν Ἑλλάδα, μεταξύ αὐτῶν καί τά δασανιστήρια πού ὑπέστη σέ κάποιο ἀστυνομικό τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅταν ρωτήθηκε, στό τέλος τῆς ἐκπομπῆς, ποιά εἶναι τά ὄνειρά του γιά τό μέλλον, ἀπάντησε: «Δέν ἔχω ὄνειρα».

Εἶναι προδότες οἱ ἀριστεροί πού ἄλλα λένε καί ἄλλα κάνουν; Ἐμεῖς πού βάζουμε μέσο γιά μιά θέση στό Δημόσιο, κάνουμε τά στραβά μάτια γιά μιά θέση στό Πανεπιστήμιο, βάζουμε βύσμα γιά μιά μετάθεση στό στρατό, εἴμαστε λάβροι ἀντικρατιστές ἀλλά κρατικοδίαιτοι, ἀγανακτοῦμε μέ τίς λοβιτοῦρες στά εὐρωπαϊκά προγράμματα καί πληρώνομαστε ταυτόχρονα ἀπό τρία, ζητοῦμε ἀπό τόν γνωστό μας παράγοντα –συνήθως ἀριστερός καί αὐτός– ρουσφέτια παντός τύπου, κάνουμε τέχνη πού πληρώνεται πολλά ἑκατομμύρια, οἱ σοσιαλιστές πού σέ κάθε εὐκαιρία λαιδωροῦμε καθετί δημόσιο, οἱ κομμουνιστές πού ὑπηρετοῦμε ἄθλιους ἰδιῶτες. Δέ μιλάω γιά αὐτούς πού τά ἔφερε ἔτσι ἡ ζωή τους, καί παλεύουν μέ κάθε τρόπο νά ἐπιβιώσουν. Μιλάω γιά ὅσους ἀπό ἐμᾶς ἔχουμε ἐπιλογές. Δέν εἴμαστε προδότες. Ἡ πρακτική καί ἡ ἰδεολογία μας εἶναι δεξιές. Καί τά περί τοῦ ἀντιθέτου λόγια μας; Μήπως ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ τήν «πανουργία τοῦ Λόγου»;¹⁰ Κάθε ἄλλο: οἱ πράξεις ὁμολογοῦν. Τά ὑπόλοιπα, ὅσα λέμε δηλαδή, εἶναι πλέον ψευδῆς ἀναπαράσταση τῆς ἰδεολογίας μας καί ὄχι τῆς πραγματικότητας.

Μέ ποιόν νά πορευτοῦμε ἐπομένως ἐμεῖς οἱ Βιριδιάνες; Ἀφοῦ σέ αὐτόν τόν πόλεμο θέσεων¹¹ ὁ καπιταλισμός μοιάζει νά κατέχει τά πιά ἰσχυρά ἰδεολογικά μας

ὄχυρά καί νά τά παραλλάσσει μέ κόκκινα χρώματα: ὁ δρόμος πρὸς τήν κόλαση ἐμφανίζεται στρωμένος μέ τίς καλύτερες τῶν προθέσεων.

Δέ χρειαζόμαστε ἐπανίδρυση τῆς ἠθικῆς, οὔτε ἐπανασύνδεσή της μέ τήν πολιτική. Ἐχουμε τίς ἐννοιες

8. «Ἡ ἄρνηση ὑπακοῆς εἶναι δυνατόν, ἀντίθετα, νά βρῆσκει τήν ψυχολογική της βάση στή μνησικακία, δηλαδή στήν ἐπιθυμία, ζυμωμένη μέ μίσος καί ζήλεια, νά ἐκδικηθεῖ κανεῖς γιά τίς ταπεινώσεις πού εἶχε ὑποστεί (πραγματικές ἢ φαντασιώδεις) ἀσκώντας μέ τή σειρά του τήν ἐξουσία γιά λογαριασμό του.», Ζάν Κλώντ Μισεά, ὅπ.π., σελ. 90-91.

9. Ἰδεολογία καί ἰδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ κράτους, περ. Ὁ Πολίτης, τχ. 3-4, 1976.

10. Σχῆμα ὀξύμωρο καί, σέ τελική ἀνάλυση, ταυτολογικό, ἀν δεχτεῖ κανεῖς τή θέση τοῦ Ἄλτουσερ γιά τήν ἰδεολογία καί ἐτυμολογήσει τήν πανουργία. Δέν ὑπάρχουν ἔργα τοῦ Λόγου, ὁ Λόγος εἶναι τά ἔργα του.

11. Μοῦ φαίνεται μονόδρομος ἡ ἀνάλυση τοῦ Γκράμσι γιά τήν ἐπικράτηση τῆς ἀριστερᾶς μετά ἀπό ἕνα συνεχῆ πόλεμο θέσεων, τήν κατάληψη τῶν ὄχιων καί κάστρων τοῦ καπιταλισμοῦ καί τή δημιουργία μιάς νέας ἡγεμονίας. Ἡ ἰδεολογία παίζει κεντρικό ρόλο σέ αὐτή τήν ἀνάλυση. Ὁ Ἐλεφάντης μοῦ τά ἔκανε λιανά αὐτά, μέ τή μοναδική του ἰκανότητα, σέ μιά κουβέντα ἐν ὄρα φαγητοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι ὅποιαδήποτε παρανόηση βαραίνει ἀποκλειστικά ἐμένα.

καί τά μεθοδολογικά εργαλεία νά αναλύσουμε τά τεκταινόμενα καί δέ χρειάζεται νά αποδομήσουμε τίποτα γιά νά τά βρούμε. Άρκει νά θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε τά δικά μας καί ὄχι τοῦ ἀντιπάλου. Σκουριασμένα εἶναι ἀπό τήν *πραγματική ἀρχαία καί τήν τυπική κατάχρησή τους.*

Κάποιους μῆνες νωρίτερα μιά ἀριστεριστική ομάδα διασπάρθηκε γιατί διαφώνησαν, λέει, ἄν ὁ καπιταλισμός βρίσκεται σέ κρίση ἢ ὄχι.

Ὁ λόγος περί τοῦ Ἄλλου, οἱ πολιτικές τῆς ταυτότητας κυριαρχοῦν σήμερα στόν ἀριστερό χῶρο. Ἡ κριτική τοῦ φιλοσόφου Φινκελκρό (Finkelkraut) μοῦ φαίνεται θεμελιωμένη: ἡ ὑπερβολή αὐτοῦ τοῦ λόγου ὀδηγεῖ στήν ἀπώλεια τοῦ διαλόγου. Στά πλαίσια τοῦ σεβασμοῦ τῆς διαφορᾶς δέν προσπαθοῦμε πιά νά συγκεράσουμε τίς ἀπόψεις μας. Μέ αὐτό τόν τρόπο, ὁ ἀτομικισμός, ἡ κατεξοχὴν ιδεολογία τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλάνει τήν Ἀριστερά. Κάθε ἀριστερός πού ὑπολογίζει τόν *ἑαυτό του* προσπαθεῖ νά *διαχωριστεῖ/διακριθεῖ* πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπ' τούς συντρόφους του. Ὁ λόγος περί τοῦ ἀριστερισμοῦ εἶναι ἡ παιδική ἀσθένεια τοῦ κομμουνισμοῦ πού δέν κατορθώσαμε νά ξεπεράσουμε μέχρι σήμερα. Κρατάει χρόνια αὐτή ἡ κολώνια. Σύμφωνοι... Οὔτε θά πῶ τό τετριμμένο: τώρα, ἡ κρισιμότητα αὐτῆς ἡ ἀριστερᾶ τῆς *διάκρισης*¹² πρέπει στόν πόλεμο θέσεων νά κάνει μιά ἐφοδο, μιά *κίνηση* ὑπέρβασης, ἀναζήτησης τοῦ «συλλογικοῦ συνειδένα». Πρέπει νά συννευρεθοῦμε καί νά ἀναζητήσουμε τούς συντρόφους μας στό ΚΚΕ,¹³ στόν ΣΥΝ, στήν ἐξωκοινοβουλευτική ἀριστερά, στούς ἀναρχικούς καί ἀναρχοαυτόνομους, στούς πάσης φύσεως ἀριστεριστές. Δέν ὑπάρχουν ριζοσπάστες καί ρεφορμιστές: σέ συνθήκες ὀλοκληρωτικῆς σύγκρουσης ἀκόμη καί ἓνα ἔλασσον αἴτημα ἀναδιανομῆς εἶναι κόκκινο πανί γιά τόν καπιταλισμό. Γι' αὐτό καί μόνο ἀξίζει ἡ προσπάθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινωνικοῦ Φόρουμ.¹⁴ Ἀκόμη κι ἄν οἱ περισσότεροι ἐκεῖ μέσα εἶναι Μανώληδες πού βάλανε τά ρούχα τους ἀλλιῶς. Τουλάχιστον κάτι παραπάνω κατάλαβαν αὐτοί ἀπό μᾶς, πού, μεμψίμοιροι, δουλεύουμε διαλυτικά, κάνοντας τή δεξιά (κυβέρνηση, ἀντιπολίτευση καί ἀριστερά τοῦ τύπου «ἔχω διαβάσει καί Μάρξ. Πᾶμε μιά βόλτα;») νά τρίβει τά χέρια της. Ἡ βάση τοῦ διαλόγου θά πρέπει νά εἶναι μιά χειραφετητική ἀπώλεια: ἡ ἀπώλεια τῆς βεβαιότητος γιά τήν ταῦτιση τοῦ λόγου μας μέ τή μία καί μοναδική ἀλήθεια. Καί αὐτό δέν εἶναι ὑποχώρηση στόν σχετικισμό, εἶναι ὀρθολογική ἐπιλογή μετά ἀπό ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν μας. Ἀλλιῶς, τά προβλήματα μας θά μᾶς τά «λύνει» ὁ σκληρός πραγματισμός τοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ πληρωμένες φιλίες τύπου ψυχανάλυσης καί ἡ ἔνταξη σέ ἀριστερά γκρουπούσκουλα τύπου παραθρησκευτικῆς ὀργάνωσης.

Δέν εἶναι ἡ τρομοκρατία τό μείζον πρόβλημα τῆς Ἀριστερᾶς. Ἡ Ἀριστερά ταλαιπωρήθηκε ἀπό τόν «ἀ-

ριστοκρατικό» ἐλιτισμό τέτοιων «πρωτοποριῶν», καί ταλαιπωρεῖται, μέχρι σήμερα, ἀπό τόν «δημοκρατικό» ἐλιτισμό τῆς διάκρισης. Αὐτό εἶναι τό μείζον πρόβλημα: ὁ *ἐναγκαλισμός* μέ πρακτικές καί ἐντέλει μέ τή νεοφιλελεύθερη ιδεολογία μέσα στό ἴδιο μας τό σπίτι.

Θά μοῦ πεῖτε: «Ἐκεῖ πού φτιάξαμε ἓνα πρόσωπο σέ αὐτή τήν κοινωνία, καί εἴμαστε καί τυχεροί πού τό φτιάξαμε μέσα σέ ἓνα περιβάλλον σχάσης τῶν ὑποκειμένων, γιατί νά τό ρισκάρουμε καί νά *συνδιαλλαγοῦμε*; Ποιό τό διακύβευμα;» Ἐδῶ, θά μοῦ ἐπιτρέψετε, *διαλεκτικά*, νά *ἐπιστρέψω* στίς *στιγμές* τοῦ συγκεκριμένου. Τό διακύβευμα εἶναι ὁ Κ. Δημόπουλος νά εὐγνωμονεῖται καί νά εὐγνωμονεῖ, ἡ Σταματία νά ἀφοσιώνεται καί νά τῆς ἀφοσιώνονται, οἱ μετανάστες νά ἐργάζονται ὅπως ὅλοι μας καί ὄχι σάν ζῶα, νά ὀνειρεύονται ὅπως ὅλοι μας, οἱ ἀριστεροί νά μποροῦμε νά διαφωνοῦμε καί ὅλα αὐτά νά εἶναι ἡ ἱστορία πού γράφεται, τό χνάρι πού μένει.¹⁵ Αὐτός εἶναι καί ὁ μόνος μεσοισμὸς πού δέ θά ντρεπόμουν νά ἐπαγγέλλομαι.

Διαφορετικά, αἰσθάνομαι ὅτι μᾶς περιμένει ἡ ἀλλοτρίωση ἀπό τό θάνατο, τόν, *σέ τελική ἀνάλυση*, νοηματοδότη τῆς ζωῆς μας. Ὄταν ὁ Τ. Λειβαδίτης ἔλεγε ὅτι «ζήσαμε τή ζωὴ ἄλλων καί στό τέλος πεθάναμε ἐμεῖς» εἶχε πιθανῶς στό μυαλό του τήν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς μας. Τό ἐρώτημα ὅμως πού θά ἔπρεπε νά τίθεται σήμερα εἶναι μήπως ζήσουμε τή ζωὴ μας καί στό τέλος πεθάνουμε ὡς ἄλλοι.¹⁶

12. Στό ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Μπουρντιέ (ἐκδ. Πατάκη, 2002) ἡ καλαισθητικὴ κρίση ἀναλύεται ὡς προοδιοριστῆς κοινωνικῆς-ταξικῆς διάκρισης. Οἱ αἰσθητικῆς ἐπιλογῆς θεωροῦνται ἐνδείκτες τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τήν ὑλικὴ ἀναγκαιότητα. Καταχρῶμαι τόν ὄρο γιά νά πῶ ὅτι, δυστυχῶς, ἡ ἀριστερά τῆς διάκρισης γίνεται ἐνδείκτης τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τήν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα. Μιά ἀναγκαιότητα ὄχι ἀντιστικτικῆς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἠθικῆς χροιάς, σάν τό ἠθικό βῆρος πού προσθέτει ἡ «αἰώνια ἐπιστροφή», τοῦ Νίτσε, σέ κάθε μας στιγμή.

13. Ναι, νά τήν περάσουμε τή γριά ἀπέναντι στό δρόμο καί ἄς μὴ θέλει νά περάσει, ἔτσι, μέ τό ζόρι.

14. Παρεμπιπτόντως, στή Θεσσαλονικὴ πῆγα μέ τό *Αὐτόνομο Στέκι*, καί ἄρα δέ βλογῶ τά γένια μου.

15. Αὐτὴ τὴν αἴσθηση τῆς ἀπώλειας δέν μποροῦν νά ἐννοήσουν οἱ θιασῶτες τῆς ἀποδόμησης. Τῆς ἀπουσίας πού πονάει ὅπως ὁ θάνατος, μέ τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἀνεπανόρθωτα *ἀνεπίστρεπτο*, καί κανένα ἀποδομητικό «φάντασμα» ἢ παρουσία δέν μπορεῖ νά ἐπαναφέρει τό «ἴχνος τῆς διαφωρᾶς».

16. Δανεῖζομαι τὴν ἰδέα τῆς ἀντιστροφῆς ἀπὸ τό ἐννοιολογικὸ παίγνιο πού ἀναφέρει ὁ Μισεά (ὄπ.π., σελ. 59): «Ὄταν ὁ οἰκολόγος πολίτης ἰσχυρίζεται ὅτι θέτει τό πιὸ ἐνοχλητικὸ ἐρώτημα: *ποιόν κόσμο θά ἀφήσουμε στά παιδιά μας;* ἀποφεύγει νά θέσει ἓνα ἄλλο πραγματικὰ ἀνησυχητικὸ ἐρώτημα: *σέ τί εἶδους παιδιά θά ἀφήσουμε τόν κόσμο;*» (J. Semprun, *L'abime se repeuple*, ἐκδ. Encyclopedie des Nuisances, 1997).

ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΣΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΚΡΑΤΟΣ

«ἀπειλούμενοι» καί «ἀπειλητικοί» μετά τή Νέα Τάξη*

τού Παναγή Παναγιωτόπουλου

Οι άναρχικοί, καί ιδιαίτερα οί άναρχικοί τής Θεσσαλονίκης, έχουν μία παράδοση άντισυμβατικότητας πού από καιρό εις καιρόν θίγει προκαταλήψεις καί στερεότυπα πού κυκλοφοροῦν στόν χώρο τού πολιτικού ριζοσπαστισμοῦ καί τής κοινωνικής χειραφέτησης. Η άντισυμβατική ή άνάποδη αὐτή σκέψη εκφράζεται συνήθως ως μία συνθηματολογική κριτικής τής κριτικής.

Παρατηρώντας άφίσης διαφόρων άναρχικῶν ομάδων κατά τή διάρκεια τού πρόσφατου πολέμου στό Ιράκ καί άμέσως μετά τή λήξη του, μπορούσε κανείς νά διαπιστώσει μία λεκτικά βίαιη καί εύρηματική άρνηση τής ειρήνης ή όποία συνοδεύει τήν οὔτως ή άλλως άναμενόμενη άρνηση τού πολέμου.

«Άρνούμαστε τήν ειρήνη τους, όπως άρνούμαστε τόν πόλεμο τους».

«Πόλεμος στό πόλεμο, πόλεμος καί στήν ειρήνη»

Ποιό τό ένδιαφέρον αὐτῆς τής μειοψηφικής φωνῆς πού δέν διστάζει νά άπομονωθεί από τό μαζικό πλανητικό κίνημα τής νέας ειρηνοφιλίας;

Η πρώτη λογική άνάγνωση τῶν συνθημάτων αὐτῶν είναι άπλή: ή ειρήνη πού επήλθε μετά τόν πόλεμο είναι έξισου άποκρουστική μέ τήν ίδια τή στρατιωτική δράση.

Αν άνέβουμε ένα θεωρητικό σκαλοπάτι παραπάνω θά άναγνωρίσουμε μία πρόταση γενικότερης άξίας: κάθε ειρήνη είναι άποτέλεσμα ενός πολέμου. Τού προηγούμενου πολέμου. (Κάτι πού σημειωτέον έρχεται νά σχετικοποιήσει τή διαδεδομένη αντίληψη πού θέλει κάθε πόλεμο νά άντιστοιχεί σέ ένα συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικής καί τεχνολογικής εξέλιξης, ότι κάθε είδος κοινωνικής όργάνωσης φτιάχνει καί τόν δικό της πόλεμο).

Πρίν άναπτύξουμε τίς συνέπειες μιᾶς τέτοιας ύπόθεσης («κάθε ειρήνη προσδιορίζεται από τόν προηγούμενο πόλεμο») πρέπει νά διατυπώσουμε όρισμένους βασικούς περιορισμούς.

Η ιδέα ότι κάθε ειρήνη επηρεάζεται από τόν προηγούμενο πόλεμο έχει νόημα μόνο από τόν 20ό αιώνα καί μετά, από τή στιγμή δηλαδή πού ό ολοκληρωτικός πόλεμος εκγαινίασε τήν άπόλυτη μείξη κοινωνίας καί πολέμου. Όσο δηλαδή οί πόλεμοι διεξάγονται από στρατούς καί δέν εμπλέκουν τό σύνολο τού έθνικοῦ πληθυσμοῦ, ή προσέγγιση αὐτή δέν είναι εφαρμόσιμη.

Η δεύτερη προφύλαξη είναι ή άκόλουθη: ό πόλεμος επηρεάζει τόν ειρηνικό άκόλουθό του σέ όρισμένες μόνο εκφάνσεις του. Πρέπει όντως νά άποφύγουμε τήν άναγωγή τού πολέμου σέ ντετερμινιστικό παράγοντα, όπως παλιότερα κάναμε μέ τήν οικονομία, μήτε νά παρασυρθοῦμε από τή γοητευτική θεωρία τού Πόλ Βιρίλιο πού πιστεύει ότι ή οικονομία είναι συνολικά προσανατολισμένη στόν πόλεμο, αὐτό πού όνομάζει «επιμελητεία». Στην εποχή μας δέ ό πόλεμος μοιάζει νά αφήνει άνέπαφες συγκεκριμένες σφαίρες δραστηριότητας (έχω κατά νου τήν κατανάλωση καί πιό συγκεκριμένα τήν οικονομική καί ήθικη άπομύξηση μεγάλων πληθυσμιακῶν μαζῶν από τόν πολιτισμό τής κατανάλωσης). Η έπιρροή τού πολέμου πάνω στήν ειρήνη είναι όμως πολύ εκτεταμένη όσον άφορά τίς σχέσεις κράτους καί πολίτη, τή δόμηση τού δημοσίου χώρου καί τόν τρόπο πού τό ύποκείμενο αὐτοτοποθετείται μέσα σέ αὐτό. Όλα δηλαδή τά πεδία όπου σήμερα παίζεται τό δημοκρατικό παιχνίδι.

Πρέπει όμως νά ύπερβοῦμε τήν άντι-κονφορμιστική προσφορά τής άναρχικής συνθηματολογίας. Αν μείνουμε σέ αὐτήν («ή ειρήνη είναι μολυσμένη από πόλεμο») τότε θά πρέπει νά ύποδεχόμαστε μέ τόν ίδιο τρόπο κάθε συνθήκη πολέμου καί κάθε ειρηνοφανή κοινωνικό πόλεμο, θά πρέπει νά θυσιάσουμε κάθε πολιτική ευαισθησία γιά νά άποκαλύψουμε τόν άκήρυχτο ταξικό πόλεμο πού επισκιάζεται τόσο από τούς πολέμους τῶν ισχυρῶν όσο καί από τά άντιπολεμικά συνηθήματα τῶν αδύναμων.

Η θεώρηση αὐτή τοποθετεί κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα πάνω σέ ένα συνεχές. Τό ειρηνοπολεμικό συνεχές πού εκανε πολλούς μελετητές νά άντιπαρατεθοῦν πάνω στό ζεύγμα: είναι ή ειρήνη τό διάλειμμα μεταξύ δύο πολέμων ή αντίστροφα ό πόλεμος μία έμβόλιμη παρουσία τής βίας έντός τής ειρήνης;

* Τό κείμενο αὐτό παρουσιάστηκε στήν έπιστημονική συνάντηση τού Τμήματος Πολιτικῶν Έπιστημῶν τού ΑΠΘ μέ θέμα: «Πόλεμος καί Δημοκρατία στόν 21ο αιώνα» στίς 19 Μαΐου 2003.

Φρανσίσκο Γκόγια, 'Ο γίγαντας

Κάπου ἐδῶ, σέ αὐτό τό ὀριακό σημεῖο, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου τέμνονται οἱ δύο ὄροι καί οἱ ἀναπαραστάσεις πού ἔχουμε γιά τό τί σημαίνει ὁ καθένας, ἐξαντλεῖται

καί τό ἀναλυτικό δυναμικό αὐτῆς τῆς κριτικῆς τῆς κριτικῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀντανακλαστική εἰρηνοφιλία παρα-

μένει ἐμποτισμένη ἀπό ἓναν κανονιστικό δυϊσμό: «ὄχι στόν πόλεμο, νάί στήν εἰρήνη».

Σήμερα πού ὄλα ἔχουν τελειώσει γιά τό Ἰράκ, μποροῦμε ξανασκεφτοῦμε κριτικά ὀρισμένες ἀντιδράσεις:

ἂν ξαναγίνει πόλεμος σήμερα, ἤ σέ δέκα χρόνια, στό Ἰράκ, θά πρέπει νά ὑπερασπιστοῦμε μία εἰρήνη πού ἐν πολλοῖς θά ἔχει προκύψει ἀπό τό καθεστῶς πού ἐγκαθίδρυσαν οἱ νικητές τοῦ 2003.

Πιστεύω μέ άλλα λόγια ότι ή πολιτική έπιθυμία νά ζήσουμε ειρηνικά, νά απαλλαγούμε από τούς πολέμους, δέν έξυηρητεΐται ίκανοποιητικά άν ξεχάσουμε τό ζήτημα «πόλεμος». Στίς μέρες τής άννύψωσης τής δημοκρατίας σέ καθολική νομιμοποιητική έπίκληση, τό ζήτημα δέν είναι νά έπιθυμούμε τήν ειρήνη αλλά «ποιά ειρήνη έπιθυμούμε;». Γιατί, όπως τό φανερώνει πολύ έντονα ή ίδια ή ιστορική έμπειρία, ή απόσταση μεταξύ ειρήνης και όλοκληρωτισμού είναι ένιστε άσήμαντη.

Τό έντυπωσιακό αυτό παγκόσμιο κίνημα ειρήνης κατά τού πολέμου στό Ίράκ και ειδικά τό πιο πολιτικοποιημένο του τμήμα, τείνει νά όμογενοποιήσει τούς πολέμους τής τελευταίας 12ετίας.

Ό πόλεμος τού Κόλπου πού διεξήγαγε ό Μπούς ό πρώτος, ό έναέριος πόλεμος κατά τής Σερβίας τού Κλίντον και τής Ε.Ε., ό πόλεμος άντιποίνων κατά τού Άφγανιστάν και ό πρόσφατος «άντιτρομοκρατικός» πόλεμος τού Μπούς τού δευτέρου, άπεικονίζονται ώσάν νά ήταν άπολύτως συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Είναι πόλεμοι πού διεξάγουν οι πλούσιοι ώστε νά γίνουν οι ίδιοι πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι, πόλεμοι όπου ό κορμός τής άμερικανικής πολεμικής μηχανής φανερώνει τίς βουλές αυτού στόν όποιο πρωτοτυπώντας παγκοσμίως έχουμε άπονείμει τόν τίτλο τού Πλανητάρχη.

Πιστεύω ότι οι πόλεμοι αυτοί δέν είναι όμοιογενείς, όπως δέν είναι ούτε οι ειρηνικές τους άκολουθίες. Τά ύποδείγματα κοινωνικής όργάνωσης στά όποια άντιστοιχούν είναι αρκετά διαφορετικά. Τά τμήματα αυτά τού άντιπολεμικού κινήματος πού έσφαλμένα έξομοιώνουν τούς πολέμους αυτούς ένιστε προχωρούν και λίγο πιο πέρα. Πιστεύουν ότι οι άμερικανική στρατιωτική έπιθετικότητα δέν είναι τίποτα άλλο παρά ό ένοπλος βραχίονας τής οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Είναι δύσκολο νά μήν άναγνωρίσει κανείς σέ αυτή τήν άπλούστευση έναν έγκλωβισμό στή λενινιστική άνάλυση για τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πού καθιέρωσε και τόν όρο «ίμπεριαλιστικός πόλεμος». Δυστυχώς δέν είναι κάθε πόλεμος ίμπεριαλιστικός. Θά επανέλθω παρακάτω.

Οι θεωρήσεις αυτές, πού τίς παρουσίασα άναγκαστικά σχηματικά, βλέπουν σέ γενικές γραμμές τούς δύο τελευταίους πολέμους ως φυσική συνέχεια των δύο πρώτων και τό άντιπολεμικό κίνημα τού χειμώνα πού μάς πέρασε ως προέκταση τού κινήματος κατά τής παγκοσμιοποίησης και τής Νέας τάξης πραγμάτων πού προέκυψε μετά τήν ήττα τού σοσιαλισμού.

Λημονούν όμως μέ περισσή εύκολία ένα γεγονός πού μοιάζει νά έχει έν πολλοίς σημάνει γενικότατες άνακατατάξεις στή σχέση κράτους πολίτη και στόν τρόπο πού τίθεται σήμερα τό ζήτημα τής δημοκρατίας. Άναφέρομαι φυσικά στήν 11η Σεπτεμβρίου τού 2001.

Έκτιμώ ότι τό Γεγονός τής 11ης Σεπτεμβρίου, έτσι όπως έκλογικεύθηκε σέ όλόκληρο τόν δυτικό κόσμο και όχι μονάχα στήν Άμερική, χάραξε μία καθαρή γραμμή διαχωρισμού μεταξύ δύο μορφών πολέμου, δυο

τρόπων όργάνωσης τής άμερικανικής πολιτικής και δύο άξονες για τήν όργάνωση των σχέσεων κράτους και πολίτη.

Η τρομοκρατική έπίθεση τής 11ης Σεπτεμβρίου δέν άρκει φυσικά από μόνη της για νά τά κάνει όλα αυτά. Τό Γεγονός, πού ουσιαστικά άποτελέσει και τήν πολιτική έναρξη τού 21ου αιώνα, ήρθε νά έπιταχύνει, νά όξύνει διαδικασίες συντηρητικοποίησης των δυτικών κοινωνιών πού είχαν δρομολογηθεί ναριότερα. Από αυτή τήν άποψη ή 11η Σεπτεμβρίου άποτελέσει μία καταλυτική άνηση τής βαθιάς νεοφιλελεύθερης τάσης άποκρατικοποίησης των θεσμών, άποσύνθεσης των συλλογικών ταυτοτήτων, τής οικονομίας και τής διεθνούς πολιτικής, μία πραγματική τομή στίς σχέσεις ειρήνης, πολέμου και δημοκρατίας.

Άνατρέποντας κάθε έννοια πολιτικής δέσμευσης και ύπερβαίνοντας τή σκληρότητα τής παραδοσιακής τρομοκρατίας, τό χτύπημα στή Νέα Υόρκη ένέσπειρε ένα βαθύτατο φόβο στους πολίτες όλόκληρου τού άναπτυγμένου κόσμου. Τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τού χτυπήματος ήταν αρκετά για νά ξαναδεθούν σφιχτά οι πολίτες στήν πιο έξουσιαστική μορφή συλλογικότητας: τό κράτος. Η 11η Σεπτεμβρίου τούς έσπρωξε σέ θεσμούς, όργανα και σύμβολα πού μέσα σέ μία νύχτα ένδύθηκαν τή στρατιωτική τους στολή για νά αναλάβουν τήν άποστολή τής όλοκληρωτικής προστασίας.

Η διάλυση των οικείων άναπαραστάσεων για τήν ασφάλεια πού προσφέρει ή σύγχρονη μεγα-πόλη, ή άρση τού συναισθήματος άνακούφισης πού μέχρι τότε έξασφάλιζε ή κινηματογραφική άφήγηση τής καταστροφής, είναι στοιχεία τού Γεγονότος τής 11ης Σεπτεμβρίου πού άπομονώνουν τούς πολίτες μεταξύ τους και τούς ώθούν στίς κρατικές άγκάλες.

Η 11η Σεπτεμβρίου άποτελέσει λοιπόν μία στιγμή ιστορικής άνατροπής, και για νά προλάβω πιθανές ένστάσεις τού τύπου «μά δέν πρόκειται παρά για ένα συμβολικό στή πραγματικότητα πλήγμα σέ ένα σύστημα έξουσίας πού καθημερινά δολοφονεί έμπράκτως», σπεύδω νά ύπογραμμίσω τό έξής: ακριβώς επειδή τό χτύπημα είναι συμβολικό γίνεται φορέας τεράστιων άντιδραστικών και άνταντακλαστικών δυνάμεων.

Άν δεχτείτε μαζί μου ότι ή 11η Σεπτεμβρίου άλλαξε ουσιαστικά τούς όρους τής ειρήνης και τή σχέση της μέ τόν πόλεμο, τότε θά πρέπει νά άναζητήσουμε, σχηματικά και πάλι, αυτό πού προηγείται και αυτό πού διαμορφώνεται στό μετά, δηλαδή τώρα. Για νά τό θέσω πιο άπλά: ποιά μορφή τού πολέμου και ποιά μορφή τής ειρήνης διαφοροποιήθηκαν τό Σεπτέμβριο τού 2001. Ποιά προηγούμενη μορφή τής ειρήνης ή, για τό θέσω προκλητικά, ποιά προηγούμενη μορφή πολέμου, μπορεί νά διακριθεί μέ βάση τίς μεταμορφώσεις τού πολιτικού;

Πράγματι, στό τέλος τού 20ού, τού αιώνα των έντονων πολιτικών ταυτίσεων, στό τέλος τής θερμής διπολικής ειρήνης 1945-1991, έγκαινιάσθηκε μία πολύ ιδιαίτερη συνθήκη. Αυτή πού όρθά όνομάστηκε Νέα

Τάξη Πραγμάτων. Ποιά τά ιδιαίτερα γνωρίσματα αὐτῆς τῆς περιόδου πού ἔχει ταυτισθεῖ μέ τήν πολιτική καί πολιτισμική κορύφωση τῆς φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης; Ποιοί πόλεμοι καί ποιές μορφές εἰρήνης στιγμάτισαν παραδειγματικά τή δεκαετία 1991-2001; Γιά νά μὴν περιπέσουμε σέ διαφωνίες ὁρολογίας, δέν ἀναρωτιέμαι τόσο ποιά εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου τῆς Νέας Τάξης, ἀλλά περισσότερο ποιά λογική διέπει τό εἰρηνοπολεμικό συνεχές τῆς περιόδου; Πῶς πολεμάει ἡ Ἀμερική καί τί μπορούμε νά μάθουμε ἀπό αὐτό γιά τήν πλανητική κοινωνική ὀργάνωση πού προωθοῦσε.

Ἡ ἐξουσιαστική καί κυριαρχική διάσταση δέν ἀπουσιάζει φυσικά ἀπό τόν εἰρηνοπόλεμο τῆς δεκαετίας τῆς Νέας Τάξης. Ἐντάσσεται σαφῶς σέ μία λογική ἐλέγχου καί ὄχι καταστολῆς. Ἐνα πλαίσιο ὅπου οἱ πόλεμοι ἐπέχουν θέση πλανητικῶν ἀστυνομικῶν ἐπιχειρήσεων πού ἐν προκειμένῳ δικαιώνουν γιά τήν Ἀμερική τόν χαρακτηρισμό τοῦ παγκόσμιου χωροφύλακα.

Θά ἔλεγα ὅτι οἱ δύο χαρακτηριστικοί πόλεμοι τῆς Νέας Τάξης ἀνταποκρίνονται σέ πολύ συγκεκριμένα ἰδεολογήματα πού σήμερα ἔχουν ὑποχωρήσει. Εἶναι οἱ πόλεμοι πού προωθοῦν τήν ἀγοραία λογική μᾶς ἀστυνόμευσης τοῦ κόσμου πρὸς χάριν τῆς συμβολικῆς καί ὑλικῆς εὐρυθμίας τῆς πλανητικῆς ἀγορᾶς. Εἶναι οἱ πόλεμοι μᾶς καλπάζουσας ὑπερφιλελεύθερης δημοκρατίας πού ὁμογενοποιεῖ τόν κόσμο μέ τρόπο κατά βάση εἰρηνικό στήν κατεύθυνση τῆς ἀνάδυσσης μᾶς καθολικῆς καταναλωτικῆς ἀτομικότητας. Πόλεμοι καί εἰρηνικές ἐπιχειρήσεις πού ἀποσκοποῦν στήν ὁμοιομορφία; στήν ἰσοπέδωση τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιαιτεροτήτων; Πόλεμοι γιά νά πίνουμε ὄλοι κόκα κόλα; Ὁχι. Σέ καμία περίπτωση.

Οἱ πόλεμοι τοῦ Κλίντον καί τοῦ πατέρα Μπούς, ἂν πρέπει νά κωδικοποιηθοῦν κάτω ἀπό μία συνθηματολογική διατύπωση εἶναι μᾶλλον οἱ πόλεμοι τοῦ ἔθνικ. Πόλεμοι, εἰρηνικές ἐπιχειρήσεις καί ἀστυνομικές παρεμβάσεις πρὸς χάριν τῆς διεθνούς νομιμότητας, οἱ ὁποῖοι ἐλέγχουν καί διαχειρίζονται κάθε μορφή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ὑβριστικά σχεδόν ἐμφороοῦνται ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι τό σύμπαν τῆς ἀγορᾶς, τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί δικαιωμάτων μπορεί νά θεραπεύσει, νά προσαρμόσει στίς ἀνάγκες τῆς νέας ἐποχῆς κάθε παρέκκλιση κάθε κοινωνική νόσο, κάθε διαφοροποίηση ἀπό τήν ὅποια ἱστορική καθυστέρηση. Μά καί κάτι ἀκόμα πιό βαθύ: τήν πεποίθηση ὅτι μπορούμε νά παρέμβουμε (ποιοί;), πού μπορεί ἀκόμα καί νά παρέμβει στήν ἐνδογενή δυσπροσαρμοστικότητα πληθυσμῶν, πολιτισμῶν καί λαῶν. Τά πάντα, οἱ πάντες, μπορούν νά ζήσουν, ἀρκεῖ νά γίνουν κανονικοί. Ἡ ἀναλογία μέ τή μοριακή ἐπανάσταση καί τήν ἰδέα τῆς ἀποκρυπτογράφησης τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος εἶναι σαφῆς. Ὁ ἀμερικανοκρατούμενος πλανήτης τῆς new age δεκαετίας μοιάζει μέ μία τεράστια κλινική ἀποκατάστασης διοικούμενη ἀπό μία θεραπευτική ἐξουσία πού κοινωνικοποιεῖ μέ τόν κανονικό τρόπο τούς πάντες, προσφέ-

ροντας κατόπιν, στοὺς θεραπευθέντες διαρκή κλινικό ἐλεγχό, πολλές ἀτομικές ἐλευθερίες —ἀρκεῖ νά εἶναι ὄντως ἀτομικές καί νά μὴν μποροῦν νά μετατραποῦν σέ συλλογικές ἐμπειρίες, καί φυσικά κατ' οἶκον ἀστυνομικο-ιατρικές ἐπισκέψεις.

Μέ ἄλλα λόγια διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἀντιλήψεις γιά τή ζωή πού διακινούνταν στό πλαίσιο τοῦ ὁράματος τῆς Νέας Τάξης, εἶναι πολύ διαφορετικές ἀπό αὐτές πού προβάλλονται ἀπό τήν ἔξαρση τοῦ συνδρόμου ἀνασφάλειας πού πλήττει ὁλόκληρο τόν δυτικό κόσμο μετά τό Σεπτέμβρη 2001.

Τό οἰκουμενικό ἀγκάλιασμα τοῦ πλανήτη, ἀπό τήν ἀγοραία ἀόρατη χεῖρα πού μειώνει τίς πολιτικές συγκρούσεις, ὑπονομεύει τά μεγάλα συλλογικά διακινεώματα καί ἀναρεῖ τίς κοινωνικές ταυτότητες, ἀξιώνει ὅτι θά θεραπεύσει κάθε ἀντίσταση, ὅτι θά διαλύσει κάθε πύκνωση ἱστορικῆς καθυστέρησης. Ἡ θεραπευτική αὐτή πολιτική τοῦ θριαμβευτικοῦ νέο-φιλελευθερισμοῦ κληρονομήθηκε ἀπό τούς νομιμοποιούνταν μέ τήν ἐπίκληση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τοῦ Διεθνούς Δικαίου. Ταυτόχρονα ὅμως, φαίνεται ὅτι οἱ πόλεμοι αὐτοὶ διέπονταν ἀπό ἕνα εὐρύτατο οικονομικό κίνητρο, πού δέν θά πρέπει, φυσικά, νά συσχετιστεῖ εὐθέως μέ τή διεκδίκηση πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν, τά «πετροντολέρος» καί ὅλους τούς ἀναγωγισμούς δημοσιογραφικῆς προέλευσης κτλ. Αὐτό τό οικονομικό κίνητρο εἶναι εὐρύ ἐπειδή ἀκριβῶς ὁδηγεῖ στήν πλανητική ἐπέκταση τῆς ἀγοραίας λογικῆς καί ὑποστηρίζει ἔμπροκα τήν ἀπόσκοπη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

Ἐπ' αὐτούς τούς ὅρους οἱ δύο πρώτοι πόλεμοι τῆς μετα-ψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς, ἦταν ὄντως ἰμπεριαλιστικοί πόλεμοι: πόλεμοι τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πόλεμοι πού κατέδειξαν γιά μία φορά ἀκόμη, ὅτι ἡ οικονομική ἐλευθερία ἀπαιτεῖ μία καθαρή πολιτική ἐλευθερία ἀστικοῦ τύπου καθώς καί εἰδικές πολιτισμικές συνθήκες καί ἀρχές. Αὐτές πού θά ἐπιτρέψουν τήν κατασκευή ἑνός οἰκουμενικοῦ καί συνάμα διαφοροποιημένου καταναλωτῆ. Ἦταν κατ' οὐσίαν πόλεμοι τῆς παγκοσμιοποίησης. Τό κίνητρό τους δέν ἦταν ἀγαθό, μά ὁ στόχος πάντως ἦταν ἥπιος, ἐξουσιαστικός καί ἀλλοτριωτικός γιά τούς πολίτες. Στόχευε στόν ἐλεγχό τους, στήν πειθάρχηση καί στήν ἐξατομίκευση τῶν ὑποκειμένων τους μέ βάση ἕνα ὑπόδειγμα μαζικῆς ἐνσωμάτωσης στόν πολιτισμό τῆς καταναλωτικῆς εὐδαιμονίας. Τό νεοϊμπεριαλιστικό ὅμως κίνητρο τῶν πολέμων αὐτῶν, δέν ἦταν καταστροφικό. Δέν ἐντόπιζε ἐχθρούς μά νοσοῦντες, καί πίστευε ὅτι ἔχουμε φτάσει στήν ἐποχή ὅπου καμία κοινωνική ἀσθένεια δέν εἶναι ἀνίκητη. Ἡ γλώσσα μά καί ἡ εἰλικρινῆς πλὴν ὅμως ἀνεφάρμοστη μέριμνα γιά μηδενικές ἀπώλειες ἀμάχων σέ αὐτούς τούς πολέμους, ἡ ἱατροποίηση τῆς πολεμικῆς ὁρολογίας (σᾶς θυμίζω: «χειρουργικοί βομβαρδισμοὶ ἀκριβείας») ἀλλά καί αὐτό τό παράδοξο «παράπλευρες ἀπώλειες» πού τόσο ἔντονα χρησιμοποίηθηκε ἀπό τόν ἑλληνικό τύπο γιά νά καταδειχτεῖ ὁ κυνισμός τῆς συγκάλυψης τοῦ πολεμοχαροῦς τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς πολεμι-

κής συμπεριφοράς στά όποια όφείλουμε νά σταθοΰμε, άν πραγματικά θέλουμε νά μετρήσουμε αυτή τή σχέση πολέμου και ειρήνης. Καί άν θέλουμε νά άποκτήσουμε εργαλεία έπαρκή για τήν κατανόηση τής σημερινής συνθήκης διάχυσης του πολέμου και τής στρατιωτικοποίησης κοινωνικών λειτουργιών αλλά και του ίδιου του πολίτη, θά πρέπει νά μάθουμε νά μήν περιφρονοΰμε τή στρατιωτική ρητορεία και τίς πολιτικές συνέπειες που επιφέρουν οι ιστορικές της διαφοροποιήσεις. (Οι πόλεμοι τής παγκόσμιας άστυνόμευσης διακρίνονται αισθητά από τό κυρίαρχο μοντέλο πολέμου του 20ου αιώνα: τόν όλοκληρωτικό πόλεμο, τόν πόλεμο τής όλοκληρωτικής κοινωνικής έμπλοκής και καταστροφής.) Καταστροφική όμως είναι ή κυρίαρχη σήμερα στη Δύση πολεμική ιδεολογία τής ασφάλειας.

Η ασφάλεια, και ιδιαίτερα ή χιμαιρική προσδοκία μιάς όλικής εξασφάλισης από κάθε «έξωτερικό κίνδυνο», πρέπει νά υποστηριχθεί από μιά γενική αρχή, ικανή νά συσπειρώνει, άλλοτε παθητικά και άλλοτε ενεργητικά, τούς πολίτες. Η ιδεολογία του πολέμου θά παίξει αυτόν τό ρόλο. Καί πίο συγκεκριμένα ή ιδέα του προληπτικού ή παραδειγματικού πολέμου που άποσκοπεί στην έξουδετέρωση κάθε πιθανής έστίας κινδύνου. Έδώ έφαρμόζεται ή στρατηγική ενός παρατεταμένου πρώτου πλήγματος που δέν λογαριάζει άμάχους, άπώλειες, εκατέρωθεν νεκρούς και φυσικά που περιφρονεί τίς αρχές του Διεθνούς Δικαίου και παρακάμπτει τίς κεντρικές αξίες του φιλελεύθερου πολιτισμού και ό,τι μορούσαμε νά φανταστοΰμε για τήν παγκοσμιοποίηση.

Αυτό όμως που πρέπει νά προστεθεί σέ αυτόν τόν συλλογισμό είναι ότι ή αναδόμηση ενός κράτους στην κατεύθυνση τής ασφάλειας και μέ βασικό ιδεολογικό ύποστηρίγμα τόν πόλεμο, ενός κράτους που, για νά υπηρετήσει αυτούς τούς στόχους, δέν θά διατάσει νά χωρίσει ξανά τόν κόσμο σέ άπειλούμενους και σέ «άπειλητικούς», άναιρεί ουσιαστικά τή νεοφιλελεύθερη άγοραία προσέγγιση των πραγμάτων. Αντικαθιστά δέ, τήν οικουμενική καπιταλιστική Νέα Τάξη Πραγμάτων που προήχθη τή δεκαετία '91-01 από ένα εθνικιστικό και ιδεολογικά φορτισμένο σχήμα στό όποιο οι νοηματοδοτήσεις τής «ζωής» έχουν αλλάξει ριζικά.

Αντίθετα μέ τήν άγοραία λογική τής άστυνόμευσης του κόσμου προς χάριν τής συμβολικής και ύλικής εύρυθμίας τής άγοράς, ή σημερινή άμερικανική πολιτική αλλά και πολλών εύρωπαϊκών κρατών (ή Γαλλική άστυνομία άναθεώρησε προσφάτως τό επίσημο στρατηγικό της δόγμα, από προληπτικό έγινε επίσημως κατασταλτικό) επιδιώκει νά επαναφέρει σέ όλα τά πεδία μεγάλες διαιρέσεις. Οι τελευταίες μοιάζουν νά έχουν πολιτισμικό και θρησκευτικό υπόβαθρο: Δύση vs Άνατολή, όλοκληρωμένοι χριστιανοί έναντι άπίστων. Ό βασικός όμως διαχωρισμός πάνω στον όποιο όργανώνεται αυτή ή νέα ιδεολογία του πολέμου, τοποθετείται ανάμεσα σέ μιά πλειοψηφία άπειλουμένων πολιτών και σέ μιά μειοψηφία άπειλητικών. Στην έμπόλεμη αυτή συνθήκη άντιστοιχεί και ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο

που σκληραίνει τούς κατασταλτικούς μηχανισμούς. Ό θάνατος κάθε πιθανού τρομοκράτη, κάθε δυνητικού παραβάτη, έν τέλει καθενός που θά είχε έναν όποιονδήποτε λόγο ή κάποια στοιχεία ταυτότητας για νά διαφοροποιηθεί από τά κυρίαρχα ύποδείγματα, μοιάζει πλέον αυτονόητος.

Ό «παγκόσμιος χωροφύλακας των λαών» έχει αλλάξει ρούχα. Έχει ένδυθει τή στρατιωτική παραλλαγή και πολεμάει τούς κακούς. Για νά τούς σκοτώσει. Δέν ένδιαφέρεται πιά νά πειθαρχήσει τούς άποκλίνοντες. Η σύσταση του νέου έμπόλεμου μοιάζει νά είναι βαθύτατα ιδεολογική γι' αυτό και πολύ δύσκολα έκλογικευσίμη για όσους δέν αφήνουμε τούς φόβους μας νά γίνουν φοβίες, για έμάς που δέν επιθυμοΰμε νά ένταχθοΰμε στό νέο κοινωνικό συμβόλαιο και νά κρατικοποιήσουμε τίς έλευθερίες μας.

Η εύκολία μέ τήν όποία συγγέουμε τίς δύο αυτές περιόδους, τίς δύο λογικές ένισχύεται άκόμη περισσότερο από αυτή τήν άνεκλογικευτη κρατική βία που έκφράζει, ως τό όμολογήσουμε, μεγάλες πλειοψηφίες, και που συνεπώς έκφράζεται σαφώς μέσα από τό ίδίωμα μιάς δημοκρατικής νομιμοποίησης. Μεγάλες δημοκρατικά έκφρασμένες πλειοψηφίες τής ασφάλειας που συνειδητά άπεμπολούν όλόκληρες περιοχές των κοινωνικών και πολιτικών του έλευθεριών. Τό ζήτημα δέν είναι νά διαλέξουμε τί προτιμάμε. Έξ άλλου κανείς δέν μäs ρωτάει. Νά προτιμήσουμε τήν κλινική ή τήν στρατηγική άντιμετώπιση τής ζωής και του θανάτου; Νά άναπολήσουμε τόν έλεγχομένο πλουραλισμό ή νά συνταχθοΰμε μέ τίς τρομαγμένες και πληγωμένες πλειοψηφίες; Νά θρηνήσουμε τήν καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού, τήν πολλαπλότητα των έπιτρεπομένων εμπειριών (μέ κρυφό λάβαρο τόν σεξουαλικό τουρισμό του Δυτικού καταναλωτή που περιγράφει ό «καταραμένος» Μισέλ Ουέλμπεκ) ή νά υπομεινουν τούς νεοκρατικούς εθνικισμούς και τήν έπιστροφή του κοινωνικού κρατισμού που άνερυθρίαστα μäs προτείνει είδη από πλανητικές και τοπικές καραντίνες για τήν άθεράπευτη πνευμονία; Καί άκόμα πώς νά σχολιάσουμε τήν ένδυματολογική στρατιωτικοποίηση του γυναικείου πληθυσμού;

Μήπως πρέπει, ανατρέχοντας ό καθένας σέ παλαιούς οικονομικούς ντετερμινισμούς, νά περιμένουμε τά πράγματα νά έκλογικευθοΰν μέσω τής άγοράς και του έμπορίου; Ποιά κοινωνική τάξη, ποιός πολιτισμός θά μäs άπαλλάξει από τήν ήλιθιότητα τής στρατιωτικής ζωής για νά παραφράσω ένα παλιό κείμενο κοινωνικής πολεμικής;

Η στιγμή δέν είναι ή κατάλληλη για θεωρητικές ή πολιτικές ύποδείξεις. Η ένδελεχής όμως μελέτη των συνεχώς μεταλασσομένων μορφών τής εξουσίας, τής βίας και των άντιστάσεων σέ αυτές ίσως μäs έπιτρέψει νά άντιληφθοΰμε ότι αυτό που κινδυνεύει σήμερα δέν είναι τό όραμα τής κοινωνικής δημοκρατίας. Νομίζω ότι στίς παρούσες συνθήκες αυτό είναι τουλάχιστον σέ άναστολή. Έπείγει ή υπεράσπιση τής πολιτικής δημοκρατίας.

ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ ΝΑ ΕΞΗΓΗΘΟΥΝ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΕΜΜΕΝΩΣ;

Γιά τό βιβλίο: Michael Hardt και Antonio Negri, *Empire*.
Cambridge (Mass) και London, Harvard University Press, 2000. [Έλληνική έκδοση: *Αυτοκρατορία*,
Μετάφραση: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, 'Αθήνα 2002.]

του Ernesto Laclau*

μετάφραση: Γρηγόρης 'Ανανιάδης

Σέ πρόσφατή του συνέντευξη¹ ο Ζάκ Ρανσιέρ (Jacques Rancière) αντιδιαστέλλει τήν έννοια του «λαού», [*peuple*]² όπως αυτός τήν αντίλαμβάνεται, πρός τήν κατηγορία του «πλήθους» [*multitude*] όπως τήν παρουσιάζουν οι συγγραφείς τής *Αυτοκρατορίας*. Ο Ρανσιέρ, ως γνωστόν, κάνει τή διάκριση μεταξύ άστυνόμευσης [*police*] και πολιτικής [*politics*]. Η πρώτη είναι ή λογική τής καταμέτρησης του πληθυσμού και τής κατάταξης του σε διαφορετικές θέσεις, ενώ ή δεύτερη αντιπροσωπεύει τήν άνατροπή αυτής τής διαφοροποιητικής λογικής μέσω τής συγκρότησης ενός έξισωτικού λόγου πού άμφισβητεί τίσ καθιερωμένες ταυτότητες. Ο «λαός» είναι τό ιδιαίζον ύποκείμενο τής πολιτικής και προϋποθέτει μά όξεία διαίρεση του κοινωνικού σώματος, ή όποία δέν είναι αναγώγιμη σε κανένα είδος έμμενου ένότητας. Η *Αυ-*

τοκρατορία, αντίθετως, άναγορεύει τήν έμμένεια³ σε κεντρική τής κατηγορία και σε θεμελιώδη λόγο τής ένότητας του πλήθους.

Άξίζει τόν κόπο νά παρουσιαστούν οι βασικές γραμμές τής κριτικής του Ρανσιέρ καθόσον συνιστούν πρόσφορο έφαλτήριο για τίσ παρατηρήσεις μας επί του κρινόμενου βιβλίου. Η λογική τής έμμενειας των Χάρντ και Νέγκρι συνδέεται, κατά τόν Ρανσιέρ, με τήν υιοθέτηση από τήν πλευρά τους μιās ήθικης τής κατάφασης, έμπνευσμένης από τόν Νίτσε και τόν Ντελέζ, ήθικης πού εξαλείφει κάθε αντιδρώσα ή άρνητική

¹ Αναδημοσιεύεται από τά *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 82, Ιούνιος 2003]

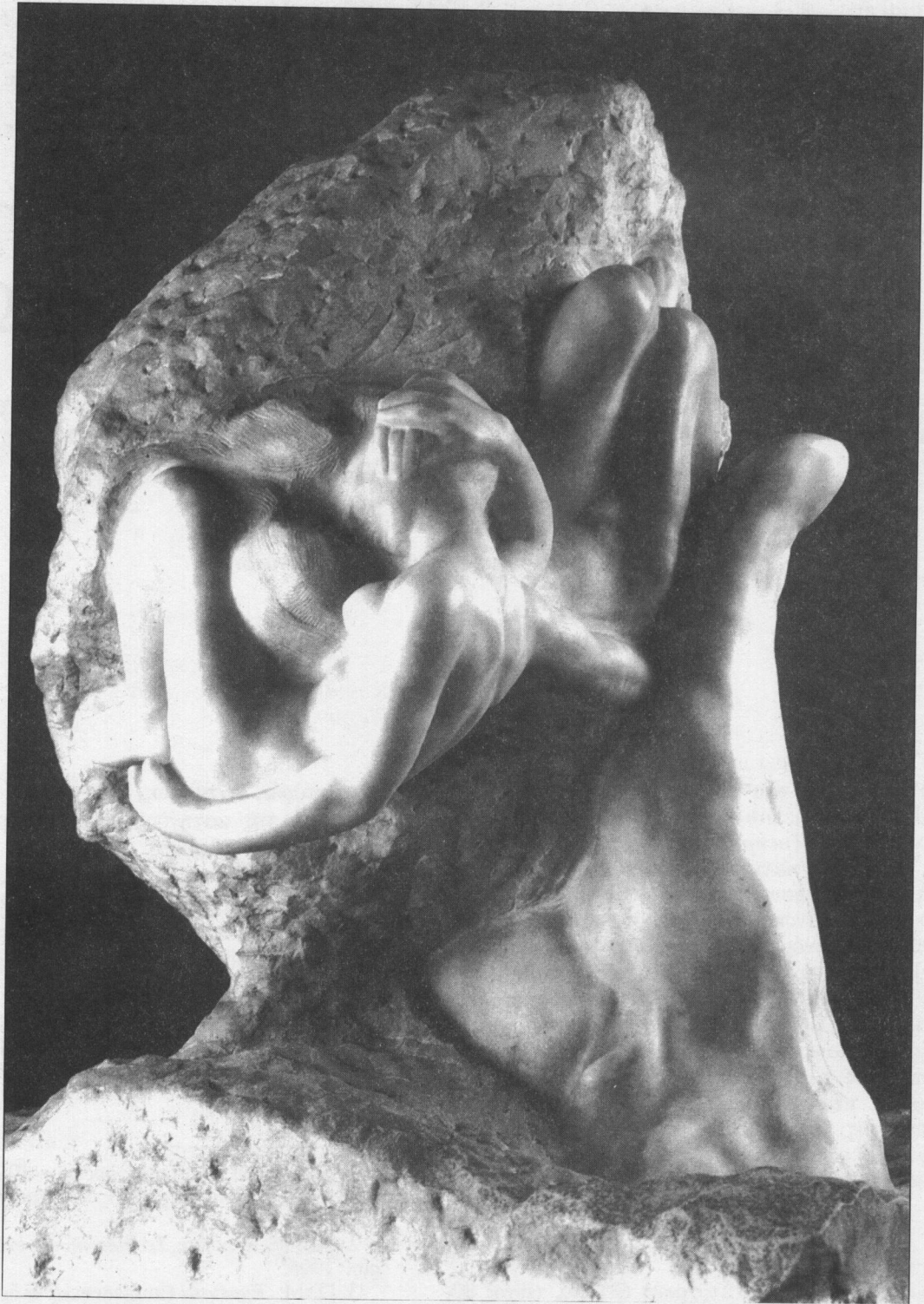
* Ο Ernesto Laclau διδάσκει πολιτική θεωρία στο Πανεπιστήμιο του Essex, όπου και ίδρυσε τό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα *Ίδεολογία και Άνάλυση του Λόγου*. Διδάσκει επίσης στο Τμήμα Συγκριτικής Λογοτεχνίας του State University of New York (Buffalo). Τόν καιρό αυτό ολοκληρώνει βιβλίό με τίτλο *The Populist Reason* (έκδ. Verso).

1. «Peuple ou multitudes: question d'Eric Alliez à Jacques Rancière», *Multitudes*, τεύχος 9, Μάιος/Ιούνιος 2002, σελ. 95-100.

2. Jacques Rancière, *La Mésentene*, εκδόσεις Galilée, Παρίσι 1995.

3. [ΣτΜ: *Έμμένεια* (immanence): ό όρος χρησιμοποιείται από όρισμένα θεολογικά και φιλοσοφικά ρεύματα τής πρώιμης νεωτερικότητας για νά ύποδηλώσει τρόπους παρουσίας και ενέργειας του Θεού μέσα στον κόσμο, κατ' αντιδιαστολήν πρός τό παραδοσιακό ιουδαιοχριστιανικό δόγμα τής *ύπερβατικότητας* πού πρεσβεύει ότι, ως Δημιουργός, ό Θεός βρίσκεται επέκεινα του κόσμου. Έδώ προφανώς ό όρος χρησιμοποιείται αναλογικά.]

Ροντέν, Τό χέρι τοῦ Θεοῦ

διάσταση. Ἡ *Αὐτοκρατορία*, μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, σέ μιά μακρά παράδοση τῆς νεωτερικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας πού εἶναι βαθύτατα μετα-

πολιτική: «ὁ πυρήνας τῆς μεταπολιτικῆς εἶναι ἡ ἀναγωγή τῶν ἐπισημῶν κατασκευῶν τῆς πολιτικῆς σκηνῆς στήν ἀλήθεια μᾶς ἐμμενοῦς δύναμης ἡ ὁποία

ὀργανώνει τὰ ὄντα σέ μιά κοινότητα καί ταυτίζει τήν ἀληθινή κοινότητα μέ τή νοητή καί αἰσθητή δράση τῆς ἀλήθειας αὐτῆς.»⁴ Ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Χάρντ καί Νέγκρι ἀπορρίπτουν κάθε σύμφυτη μέ τὰ πολιτικά ὑποκείμενα ἀρνητικότητα ἔπεται ὅτι ἡ ἐγγενῆς δύναμη τοῦ πλήθους εἶναι κατ' ἀνάγκην δύναμη διαλυτική, «ἐγκατεστημένη σέ κάθε κατάσταση καταπίεσης ὡς τό οὐσιῶδες περιεχόμενό της, περιεχόμενο προορισμένο νά καταστρέφει κάθε φραγμό. Τά «πλήθη» εἶναι τό ἀναγκαῖο περιεχόμενο τῆς Αὐτοκρατορίας.»⁵ Οἱ διαλυτικές δυνάμεις πού ἐνεργοῦν ἐμμενῶς εἶναι ἐκεῖνο πού ἡ μαρξιστική θεωρία ὀνόμασε «παραγωγικές δυνάμεις»· ὑπάρχει δέ, σύμφωνα μέ τόν Ρανσιέρ, μιά αὐστηρή ὁμολογία μεταξύ τοῦ ρόλου τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί ἐκείνου πού ἐπιτελοῦν τὰ πλήθη, ὅπως αὐτά περιγράφονται στήν Αὐτοκρατορία, ὅταν ἐνεργοῦν. Ὁ Ρανσιέρ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ παραγωγικές δυνάμεις δέν θά ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νά ἐννοηθοῦν μέ τή στενή παραγωγιστική σημασία τοῦ ὄρου, καθόσον ἡ ἔννοια τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὑπῆρξε ἀντικείμενο διαδοχικῶν διευρύνσεων: ἀπό τόν αὐστηρό οικονομισμό τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ μέχρι τίς πύο πρόσφατες ἀπόπειρες νά συμπεριληφθεῖ σέ αὐτήν τό σύνολο τῶν ἐπιστημονικῶν καί διανοητικῶν ἱκανοτήτων, μέ ἐνδιάμεσο σταθμό τό λενινιστικό ἐγχείρημα νά ὀλοκληρώσει μέσω πολιτικῆς παρέμβασης ἕνα ἔργο πού οἱ παραγωγικές δυνάμεις ἀδυνατοῦσαν νά διεκπεραιώσουν.

Νομίζω ὅτι ὁ Ρανσιέρ ὑπογράμμισε ὀρθότατα ἐκεῖνο πού κι ἐγώ θεωρῶ ὡς τήν κύρια πηγή ἀρκετῶν ἀδυναμιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καί ἕνα μειονέκτημα κεφαλαιώδους σημασίας: τό ὅτι ἐντός τοῦ θεωρητικοῦ της πλαισίου ἡ πολιτική καθίσταται ἀδιανόητη. Θά ξεκινήσω λοιπόν μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἐμμενείας, ὅπως αὐτή ἀναπτύσσεται στό ἐν λόγω ἔργο, καί θά καταπιαστώ παρακάτω μέ ὀρισμένες ἄλλες θεωρητικές καί πολιτικές πτυχές τοῦ βιβλίου.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τό πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ συγγραφεῖς τίς καταβολές τῆς εὐρωπαϊκῆς νεωτερικότητας. Ἐνῶ ὑπογραμμίζουν, ὡς εἴθισται, τή σημασία τῆς διαδικασίας ἐκκοσμίκευσης, παρουσιάζουν τή διαδικασία αὐτή ὡς σύμπτωμα καί μόνον τοῦ πρωταρχικοῦ συμβάντος τῆς νεωτερικότητας: τῆς κατάφασης τῶν δυνάμεων τοῦ κόσμου τούτου, τῆς ἀνακάλυψης τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐμμενείας ἢ τῆς ἐνδοκοσμικότητας. «Omne eus habet aliquod esse proprium» – κάθε ὄντοτητα ἔχει μίαν ἐνική οὐσία. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ντόν Σκότους (Duns Scotus) ἀνατρέπει τή μεσαιωνική ἀντίληψη τοῦ ὄντος ὡς ἀντικειμένου ἀναλογικῆς καί ὡς ἐκ τούτου δυαδικῆς κατηγορήσεως – ὡς ὄντοτητας μέ τό ἕνα πόδι σέ τούτον τόν κόσμο καί τό ἄλλο σέ μίαν ἐπικράτεια ὑπερβατική».⁶ Ἡ ὑπογράμμιση ἀπό τόν Ντόν Σκότους τῆς ἐνικότητας τοῦ ὄντος ἐπρόκειτο ἔτσι νά ἐγκαινιάσει στή φιλοσοφική σκέψη τή λογική τῆς ἐμμενείας. Ὡς κυριότερους ἐκπροσώπους τῆς πα-

ράδοσης αὐτῆς θεωροῦν οἱ συγγραφεῖς τόν Νικόλαο Κουζάνο (Nicolaus Cusanus), τόν Πίκο ντέλα Μιραντόλα (Pico della Mirandola) καί τόν Μπόβιλλους (Bovillus) – ἄλλα ὀνόματα πού παραθέτουν εἶναι ἐκεῖνα τοῦ Μπέικον (Bacon) καί τοῦ Ὀκκαμ (Occam) – καί ὡς ἀποκορύφωσή της τόν Σπινόζα. «Πράγματι, ὅταν φτάνουμε πλέον στόν Σπινόζα, ὁ ὀρίζοντας τῆς ἐμμενείας καί ὁ ὀρίζοντας τῆς δημοκρατικῆς πολιτικῆς τάξεως συμπίπτουν ἐντελῶς. Τό ἐπίπεδο τῆς ἐμμενείας εἶναι ἐκεῖνο ἐπὶ τοῦ ὁποίου πραγματώνονται οἱ δυνάμεις τῆς ἐνικότητας καί ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀλήθεια τῆς νέας ἀνθρωπότητας καθορίζεται ἱστορικά, τεχνικά καί πολιτικά. Γιά αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, ἐπειδή δηλαδή δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμία ἐξωτερική διαμεσολάβηση, τό ἐνικό παρουσιάζεται ὡς τό πλήθος.»⁷ Ἡ ἐπανάσταση, ὡστόσο, περιέπεσε σέ δυσκολίες. Εἶχε τόν Θερμιδώρ της. Τό ἐπακόλουθο ἦταν ὁ Τριακονταετής Πόλεμος, ὁ δέ πόθος γιά εἰρήνη συνετέλεσε στήν ἦττα τῶν δυνάμεων τῆς προόδου καί στήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀπολυταρχίας.

Τό πρῶτο ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς εἶναι ὅτι μᾶς προσφέρει μιά κολοβή ἱστορική ἀφήγηση. Διότι ἡ υἰοθέτηση τῆς λογικῆς τῆς ριζικῆς ἐμμενείας δέν ἀρχίζει, ὅπως φαίνεται νά πιστεύουν οἱ Χάρντ καί Νέγκρι, τήν ἐποχή τοῦ Ντόν Σκότους, ἀλλά πολύ νωρίτερα, κατά τήν περίοδο τῆς Καρολίγγειας Ἀναγέννησης – ἀκριβέστερα δέ, μέ τό *De divisione Naturae* τοῦ Σκότους Ἐριγένη (Scotus Erigena). Στίς ἀρχικές της μάλιστα ἐκδοχές ἡ λογική αὐτή δέν εἶχε τίποτε νά κάνει μέ τό πνεῦμα τῆς κοσμικότητας, καθόσον διαμορφώθηκε ὡς ἀνταπόκριση σέ δυσκολίες αὐστηρῶς θεολογικές. Τό ἐνδιαφέρον μας γιά τό ζήτημα τῶν καταβολῶν δέν ὀφείλεται ἀπλῶς σέ σχολαστική εὐσυνειδησία· ἀντιθέτως, ἡ διασαφήνιση τοῦ εὐρύτερου πλαισίου τῶν ἐναλλακτικῶν θεολογικῶν κατευθύνσεων, μιά ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν καί ἡ λογική τῆς ἐμμενείας, ἔχει ἄμεση σχέση μέ τὰ πολιτικά ζητήματα πού συζητᾶμε σήμερα. Τό ἀρχικό θεολογικό ἐρώτημα – τό ὁποῖο ἀπασχόλησε τή διάνοια ἐνός στοχαστή τοῦ ἀναστήματος τοῦ Ἁγίου Ἀύγουστίνου – ἦταν πῶς θά μπορούσε νά καταστῆ συμβατή ἡ ὑπαρξη τοῦ κακοῦ στόν κόσμο μέ τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ. Ἐάν ὁ Θεός εἶναι ὑπεύθυνος γιά τό κακό, τότε δέν μπορεῖ νά εἶναι Πανάγαθος· ἐάν πάλι δέν εἶναι ὑπεύθυνος γιά τό κακό, τότε δέν εἶναι Παντοδύναμος. Στίς πρῶτες της διατυπώσεις, ἡ λογική τῆς ἐμμενείας σχε-

4. «Peuple ou multitude...», σελ. 96.

5. Ibid., σελ. 97.

6. *Empire*, σελ. 71. [Αὐτοκρατορία, σελ. 107-108. (Στά παρατιθέμενα ἀπό τό ἔργο τῶν Χάρντ καί Νέγκρι ἀποσπάσματα δέν ἀκολουθῶ κατά γράμμα τή μετάφραση τοῦ Ν. Καλαϊτζῆ - Γ.Α.)]

7. Ibid., σελ. 73 [σελ. 111].

διάζεται ως απάντηση σέ αυτό τό ερώτημα. Σύμφωνα μέ τόν Έριγένη, τό κακό κατ' ουσίαν δέν υπάρχει, διότι όλα όσα αποκαλούμε κακό συνιστούν τά αναγκαία στάδια από τά όποια πρέπει νά περάσει ό Θεός προκειμένου νά φτάσει στήν θεϊκή του τελείωση. Αυτό όμως είναι προφανώς αδύνατον, εάν ό Θεός δέν βρίσκεται, κατά κάποιον τρόπο, μέσα στόν κόσμο.

Η λογική τής εμμένειας επρόκειτο νά διανύσει εφ' ἑξῆς μιά μακρά πορεία στή Δυτική σκέψη. Η παρουσία τής είναι ιδιαίτερος αισθητή στόν Βόρειο μυστικισμό καί σέ όρισμένους από τούς συγγραφείς πού συζητούνται στήν *Αὐτοκρατορία*, όπως στόν Νικόλαους Κουζάνους καί τόν Σπινόζα, επρόκειτο δέ νά φτάσει στό απόγειό της στόν Χέγκελ καί στόν Μάρξ. Η παρουσία τού λόγου τού Χέγκελ ακολουθεῖ κατά πόδας τήν επιχειρηματολογία τού Έριγένη, διατυπωμένη χίλια χρόνια πρίν. Όπως υποστηρίζει ἡ *Φιλοσοφία τής Ἱστορίας*, ἡ παγκόσμια ἱστορία δέν εἶναι τό ἔδαφος τής εὐτυχίας. Η δέ μαρξική ἐκδοχή διαφέρει ἐλάχιστα: ἡ κοινωνία ἐπρεπε νά ὑπερβῆ τόν πρωτόγονο κομμουνισμό καί νά περάσει μέσα ἀπό τήν κόλαση τής ταξικῆς διαίρεσης προκειμένου νά αναπτυχθοῦν οἱ παραγωγικές δυνάμεις τής ἀνθρωπότητας, καί μόνον στό τέλος τής διαδικασίας αὐτῆς, σέ ἕναν πλήρως ἀνεπτυγμένο κομμουνισμό, θά γινόταν ἀντιληπτό τό νόημα ὅλης αὐτῆς τῆς δόξης.⁸

Εκεῖνο ὅμως πού παρουσιάζει πραγματικό ἐνδιαφέρον σέ αὐτές τίς θεολογικές διαμάχες εἶναι οἱ ἐναλλακτικές κατευθύνσεις πού παραμένουν διαθέσιμες στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία ἡ ὁδός τῆς εμμένειας δέν ἀκολουθεῖται. Διότι στήν περίπτωση αὐτή τό κακό δέν εἶναι ἐκδήλωση ἑνός ὑποκειμένου λόγου ἱκανοῦ νά τό ἐξηγήσει, ἀλλά γεγονός ἄλογο καί μὴ περαιτέρω ἀναγώγιμο. Καθώς τό χάσμα πού χωρίζει τό καλό καί τό κακό εἶναι ἀπολύτως συστατικό καί δέν ὑπάρχει κανένας λόγος στήν ἐμμενή ἀνάπτυξη τού ὁποίου θά μπορούσε νά ἀναχθεῖ τό σύνολο τῶν ὄντων, ὑφίσταται ἕνα στοιχεῖο ἀρνητικότητας πού δέν μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ οὔτε μέσω τῆς διαλεκτικῆς μεσολάβησης οὔτε μέσω μᾶς νιτσεικῆς καταφατικότητας. Δέν ἀπέχουμε ἐδῶ πολύ ἀπό τίς ἐναλλακτικές λύσεις πού ἀναφέρει ὁ Ρανσιέρ στή συνέντευξή του. (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, εάν θέλουμε νά ἀκριβολογοῦμε, ἡ κατηγορία τῆς ὑπερπλήρωσης [*excess*] δέν εἶναι ἀσύμβατη μέ τήν ἔννοια τῆς μὴ διαλεκτικῆς ἀρνητικότητας πού εἰσηγούμεστε. Μόνον εάν ἐπιχειρήσουμε νά συνδυάσουμε τήν ὑπέρβαση μέ τήν ἐμμένεια προκύπτει ἀναπόφευκτα ἡ μὴ πολιτική στροφή πού θά ἀναλύσουμε εὐθύς ἀμέσως.)

Κατά τόν ἴδιο τρόπο πού, μέ τήν ἔλευση τῆς νεωτερικότητας, ἔπαυσε ἡ ἐμμένεια νά εἶναι θεολογική ἔννοια καί ἐκκοσμικεύτηκε πλήρως, μετατρέπεται, μέ τήν νεωτερική στροφή, καί ἡ θρησκευτική ἔννοια τού κακοῦ σέ πυρήνα ἐκείνου πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε «κοινωνικό ἀνταγωνισμό». Τό στοιχεῖο πού ἡ ἔν-

νοια τού κοινωνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ διατηρεῖ ἀπό τήν ἔννοια τού κακοῦ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ριζικῆς διαίρεσης—ριζικῆς μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά ἀφομοιωθεῖ ἀπό κάποια βαθύτερη ἀντικειμενικότητα πού θά ἀνήγαγε τά σκέλη τού ἀνταγωνισμοῦ σέ στιγμές τῆς δικῆς τῆς ἐσωτερικῆς κίνησης, ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή ἐμμένειας. Η θέση μου ἐν προκειμένω εἶναι ὅτι μόνον εάν δεχτοῦμε μιά τέτοια ἔννοια τού ἀνταγωνισμοῦ—καί τό ἐπακόλουθό της πού εἶναι ἡ ριζική κοινωνική διαίρεση—βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ μορφές πολιτικῆς δράσης πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν πραγματικά πολιτικές. Γιατί ἰσχύει αὐτό; Γιά νά τό δείξω θά ἐξετάσω ἕνα πρότιμο κείμενο τού Μάρξ τό ὁποῖο ἔχω πραγματευτεῖ πληρέστερα ἄλλοῦ.⁹ Στό κείμενο αὐτό ὁ Μάρξ ἀντιδιαστέλλει μίαν ἀμιγῆ ἀνθρώπινη ἐπανάσταση πρὸς μίαν ἀπλῶς πολιτική. Η εἰδοποιός διαφορά εἶναι ὅτι στήν πρώτη περίπτωση ἐμφανίζεται ἕνα καθολικό ὑποκείμενο κατ' ἑαυτό καί δι' ἑαυτό. Μέ τά λόγια τού Μάρξ:

«Διακηρύσσοντας τή διάλυση τῆς μέχρι τοῦδε παγκόσμιας τάξεως, τό προλεταριάτο διατυπώνει ἀπλῶς τό μυστικό τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς, καθόσον τό προλεταριάτο εἶναι πράγματι ἡ διάλυση αὐτῆς τῆς παγκόσμιας τάξεως.»

Γιά νά τό ποῦμε μέ ὄρους οικίους στόν Χάρντ καί τόν Νέγκρι: ἡ καθολικότητα τού προλεταριάτου συναρτᾶται πλήρως ἀπό τήν ἐμμένειά του σέ μίαν ἀντικειμενική κοινωνική τάξη ἡ ὁποία εἶναι κατ' ὀλοκληρίαν προϊόν τού καπιταλισμοῦ—πού κι αὐτός μέ τή σειρά του δέν εἶναι παρά στάδιο τῆς παγκόσμιας ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἀλλά, γιά αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, ἡ καθολικότητα τού ἐπαναστατικοῦ ὑποκειμένου συνεπάγεται τό τέλος τῆς πολιτικῆς—δηλαδή τήν ἀπαρχή τού μαρξισμοῦ τού κράτους καί τό πέρασμα (σύμφωνα μέ τό νόμοθετημένο ἀπό τόν Μάρξ ἀπόφθεγμα τού Σαίμ Σιμόν) ἀπό τή διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων στή διαχείριση τῶν πραγμάτων.

Όσον δέ ἀφορᾶ τή δεύτερη ἐπανάσταση—τήν πολιτική—, ἡ εἰδοποιός τῆς διαφορά εἶναι, κατά τόν

8. Ἐχω πραγματευτεῖ τά ζητήματα αὐτά λεπτομερέστερα στό δοκίμιό μου «Beyond Emancipation», στό E. Laclau, *Emancipation(s)*, ἐκδόσεις Verso, Λονδίνο 1996, σελ. 1-19.

9. Στό δοκίμιό μου «Identity and Hegemony: the Role of Universality in the Constitution of Political Logics», στό J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*, ἐκδόσεις Verso, Λονδίνο 2000, σελ. 44-89. Τό κείμενο τού Μάρξ στό ὁποῖο ἀναφέρομαι εἶναι τό «Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction», στό K. Marx καί F. Engels, *Collected Works*, τόμος 3, ἐκδόσεις Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1975, σελ. 186-187.

Μάρξ, μία ουσιώδης άσυμμετρία: ή άσυμμετρία μεταξύ τής καθολικότητας ενός έγχειρήματος και τής μερικότητας του δρώντος ύποκειμένου πού τό διεκπεραιώνει. Ό Μάρξ περιγράφει τήν άσυμμετρία αυτή άπερίφραστα: ένα καθεστώς διώνεται ως καθολική καταπίεση, γεγονός πού έπιτρέπει στή συγκεκριμένη μερική κοινωνική δύναμη πού είναι ικανή νά ήγηθεί του ένατιόν του αγώνα νά έμφανιστεί ως καθολικός λυτρωτής -καθολικεύοντας έτσι τούς μερικούς τής στόχους. Έδώ έντοπίζεται τό πραγματικό θεωρητικό μεταίχιμο των σύγχρονων συζητήσεων: είτε άποδεχόμαστε τή δυνατότητα μιās καθολικότητας πού δέν είναι πολιτικά κατασκευασμένη και διαμεσολαβημένη, είτε άποδεχόμαστε ότι κάθε καθολικότητα είναι έπισηλής και συναρτάται από μιάν ιστορική κατασκευή έξ έτερογενών στοιχείων. Οι Χάρντ και Νέγκρι άσπάζονται τήν πρώτη ήναλλακτική λύση χωρίς δισταγμούς. Έάν, αντίστροφως, άσπαστούμε τή δεύτερη, βρισκόμαστε στό πρόθυρο τής γραμισιανής έννοιας τής ήγεμονίας. (Ό Γκράμσι είναι στοχαστής γιά τόν όποιο -γιά εύνόητους λόγους, δεδομένων των προκειμένων του έπιχειρηματός τους- οι Χάρντ και Νέγκρι τρέφουν μικρή συμπάθεια.)

Είναι ένδιαφέρον νά δεϊ κανείς τά συμπεράσματα πού έξάγει ή Αυτοκρατορία από τόν τρόπο μέ τόν όποιο προσεγγίζει τό ζήτημα τής έμμένειας. Η πραγματάωση μιās πλήρους έμμένειας όπως τήν αντίλαμβάνονται οι Χάρντ και Νέγκρι έχει ένα πραγματικό ιστορικό ύποκειμένο. Πρόκειται γιά εκείνο πού άποκαλούν «πλήθος». Η πλήρης πραγμάτωση τής έμμένειας του πλήθους θά ήταν ή έξάλειψη κάθε ύπερβατικότητας. Αυτό, βέβαια, μπορεί νά γίνει άποδεκτό μόνον υπό τήν προϋπόθεση ότι ή όμοιογένεια και ή ένότητα του πλήθους ως ιστορικού ύποκειμένου είναι δεδομένη -στό ζήτημα αυτό θά έπανεέλθουμε σύντομα. Όρισμένες, ώστόσο, από τίς προεκτάσεις αυτής τής άυστηρης αντίθεσης μεταξύ τής έμμένειας και τής ύπερβατικότητας μπορούν νά άνιχνευτούν εύκολα. Άς πάρουμε τόν τρόπο μέ τόν όποιο πραγματεύονται οι συγγραφείς τό ζήτημα τής κυριαρχίας. Σύμφωνα μέ τήν αντίληψή τους, ή νεωτερική πολιτική κυριαρχία -έννοια βαθιά ριζωμένη στό άντεπαναστατικό ρεύμα τής δεύτερης νεωτερικότητας- άνάγεται στήν προσπάθεια συγκρότησης ενός ύπερβατικού πολιτικού μηχανισμού. «Η κυριαρχία όρίζεται συνεπώς τόσο από τήν ύπερβατικότητα όσο και από τήν αντιπροσώπευση, δύο έννοιες τίς όποιες ή ούμανιστική παράδοση θεωρούσε ως αντίφατικές. Άφ' ενός, ή ύπερβατικότητα του κυρίαρχου θεμελιώνεται όχι σέ κάποιο έξωτερικό θεολογικό έρεισμα, παρά μόνο στήν έμμενή λογική των άνθρώπινων σχέσεων. Άφ' έτέρου, ή αντιπροσώπευση πού έχει ως λειτουργία τή νομιμοποίηση τής κυρίαρχης αυτής έξουσίας, έπιτυγχάνει ταυτοχρόνως και τήν πλήρη άποξένωσή της από τό πλήθος των υπηκόων. [...] Έδώ [στον Μποντέν και τόν Χόμπς] γεννάται ή έννοια τής σύγ-

χρονης κυριαρχίας σέ κατάσταση πλήρους ύπερβατικής καθαρότητας. Τό συμβόλαιο του συνεταιρισμού ένυπάρχει στό συμβόλαιο τής καθυπόταξης και είναι άδιαχώριστο από αυτό».¹⁰

Έτσι λοιπόν ή κυριαρχία ήταν κατ' ουσίαν ένας καταπιεστικός μηχανισμός πού άποσκοπούσε νά παρεμποδίσει τή δημοκρατική άνέλιξη ενός άπροσδιόριστου πλήθους. Τί ώραϊος μύθος! Διότι όπως γνωρίζει όποιοσδήποτε είναι έξοικειωμένος μέ τή νεωτερική θεωρία τής κυριαρχίας, ή πρακτική τής έφαρμογή ήταν διαδικασία πολύ πιό σύνθετη από τήν ιστορία πού φιλοτεχνούν οι Χάρντ και Νέγκρι. Έν πρώτοις, τό πλήθος γιά τό όποιο κάνουν λόγο άποτελεί μιá καθαρά φανταστική έπίνοηση. Η κοινωνία τής πρώιμης νεωτερικότητας ήταν μιá βαθύτατα κατακερματισμένη νομοκατεστημένη κοινωνία, ή όποία καθόλου δέν ένειτο πρός τήν κατεύθυνση τής συγκρότησης ενός ένιαίου πολιτικού ύποκειμένου, ικανού νά έγκαθιδρύσει μιάν ήναλλακτική μορφή κοινωνικής τάξεως. Η βασιλική κυριαρχία καθιερώθηκε μέσα από έναν διμέτωπο αγώνα: τόν αγώνα έναντιόν των οίκουμηνιστικών έξουσιών -τής Έκκλησίας και τής Αυτοκρατορίας- και τόν αγώνα έναντιόν των τοπικών φεουδαρχικών έξουσιών. Πολλές δέ από τίς άνερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις -ιδίως οι άστοί- άπετέλεσαν τήν κοινωνική βάση πού κατέστησε δυνατή τήν έμπέδωση τής βασιλικής κυριαρχίας. Είναι όντως άδιαμφισβήτητο ότι ή μεταδίδωση του έλέγχου πολλών κοινωνικών τομέων στό νέο κοινωνικό κράτος βρίσκεται στή ρίζα των νέων μορφών τής βιοεξουσίας, ή ήναλλακτική όμως λύση δέν ήταν ή αυτόνομη έξουσία ενός ύποθετικού πλήθους αλλά ή διαίωνιση του φεουδαλικού κατακερματισμού. Και ακόμη περισσότερο: μόνον άφου ή συγκεκριμένη αυτή διαδικασία είχε προχωρήσει πέρα από ένα όρισμένο σημείο κατέστη δυνατή ή εμφάνιση ενός οίονει ένιαίου πλήθους μέσω τής μεταδίδωσης τής κυριαρχίας από τόν βασιλέα στόν λαό.

Φτάνουμε έτσι στή δεύτερη πτυχή τής διχοτόμησης των Χάρντ και Νέγκρι: στό ζήτημα τής αντιπροσώπευσης. Ποιές είναι οι προϋποθέσεις γιά τήν έξάλειψη κάθε μορφής αντιπροσώπευσης; Προφανώς, ή έξάλειψη κάθε είδους άσυμμετρίας μεταξύ των ένεργών πολιτικών ύποκειμένων και τής κοινότητας ως συνόλου. Έάν ή *volonté générale* είναι ή βούληση ενός ύποκειμένου, τά όρια του όποιου συμπύπτουν μέ εκείνα τής κοινότητας, τότε δέν ύφίσταται καμία άνάγκη γιά μιá σχέση αντιπροσώπευσης, αλλά και ή πολιτική δραστηριότητα χάνει τό νόημά της. Όπως αναφέραμε προηγουμένως, αυτός ακριβώς είναι ό λόγος πού ή εμφάνιση μιās καθολικής τάξης προοιωνιζόταν γιά τόν μαρξισμό και τόν μαρξισμό του κράτους. Έάν όμως ή κοινωνία

10. *Empire*, σελ. 84 [Αυτοκρατορία, σελ. 124].

είναι έσωτερικά διασπασμένη, ή βούληση τής κοινότητας ως συνόλου πρέπει να συγκροτηθεί πολιτικά με άφετηρία τήν πρωταρχική –τή συστατική– διαφορά. Αυτό δέ σημαίνει ότι κάθε «πλήθος» συγκροτείται μέσω τής πολιτικής δράσης –πράγμα πού προϋποθέτει τόν ανταγωνισμό και τήν ήγεμονία.

Ό λόγος για τόν όποιο τό ερώτημα αυτό ούτε καν άπασχολεί τόν Χάρντ και τόν Νέγκρι είναι ότι θεωρούν τήν ενότητα του πλήθους προϊόν μιās αυθόρμητης συσσωμάτωσης μιās πλειάδας δραστηριοτήτων πού δέν χρειάζεται να συναρθρωθούν μεταξύ τους. Μέ τά δικά τους λόγια: «Έάν τά σημεία αυτά πρόκειται να διαγράψουν έναν οίονεί νέο κύκλο αγώνων, ό κύκλος αυτός θά προκύψει όχι από τήν επικοινωνιακή διεύρυνση τών αγώνων, αλλά μάλλον από τήν ένική τους ανάδυση, από τήν ένταση πού τούς χαρακτηρίζει έναν προς έναν. Έν όλίγοις, ή νέα αυτή φάση όρίζεται από τό γεγονός ότι οι έν λόγω αγώνες δέν συνδέονται όριζόντια, αλλά ό καθένας από αυτούς έφορμά κάθετα, κατευθειάν στό δυνητικό [virtual] κέντρο τής Αυτοκρατορίας.»¹¹

Είναι βέβαια λιγάκι δύσκολο να καταλάβει κανείς πώς μιá όντότητα πού στερείται όριών –«Η έννοια τής Αυτοκρατορίας χαρακτηρίζεται κατά βάσιν από τήν έλλειψη συνόρων: ή έξουσία τής Αυτοκρατορίας δέν έχει όρια»¹²– μπορεί παρά ταύτα να έχει ένα δυνητικό κέντρο, αλλά άς τό παραβλέψουμε. Έν πάση περιπτώσει, αυτό πού μάς λένε είναι: 1) ότι ένα σύνολο ασύνδετων αγώνων τείνουν, μέσω ενός είδους *coincidentia oppositorum*, να συγκλίνουν κατά τήν επίθεσή τους έναντίον ενός ύποτιθεμένου κέντρου· 2) ότι παρά τήν ποικιλομορφία τους, και χωρίς καμία πολιτική παρέμβαση, τείνουν να συσσωματωθούν· 3) ότι ποτέ δέν θά μπορούσαν να έχουν στόχους πού είναι μεταξύ τους ασύνδετοι. Δέν χρειάζεται πολύ σκέψη για να συνειδητοποιήσει κανείς ότι οι ύποθέσεις αυτές είναι, για να τό θέσουμε έπιεικώς, έξαιρετικά άποτες. Διαψεύδονται από τήν πλέον στοιχειώδη παρατήρηση τής διεθνούς σκηνης πού μάς δείχνει τόν πολλαπλασιασμό κοινωνικών ομάδων πού συγκροούνται μεταξύ τους για μιá ποικιλία θρησκευτικών, έθνοτικών ή φυλετικών λόγων. Η δέ ύπόθεση ότι ό ίμπεριαλισμός άποτελεί παρελθόν («Οί Ηνωμένες Πολιτείες δέν μπορούν σήμερα να άποτελέσουν τό κέντρο ενός ίμπεριαλιστικού σχεδίου, ούτε άλλωστε κανένα έθνικό κράτος μπορεί. [...] Κανένα έθνος δέν πρόκειται να αναλάβει τήν παγκόσμια ήγεσία όπως τήν είχαν αναλάβει τά σύγχρονα ευρωπαϊκά έθνη.¹³») κάθε άλλο παρά πειστική είναι, όπως εύκολα αντιλαμβάνεται όποιοσδήποτε βλέπει τί γίνεται στον κόσμο μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου. Έκείνο πού άπουσιάζει έντελώς από τήν Αυτοκρατορία είναι μιá θεωρία τής συνάρθρωσης, χωρίς τήν όποία ή πολιτική είναι άδιανόητη.

Τό χάσμα στην επιχειρηματολογία τους φαίνεται καθαρά εάν εξετάσουμε τόν τρόπο με τόν όποιο ή Αυ-

τοκρατορία πραγματεύεται τή διάκριση μεταξύ στρατηγικής και τακτικής. Για τούς συγγραφείς μας ή διάκριση αυτή έχει χάσει τή σημασία της, είναι όμως σαφές ότι οι αυτόνομοι κάθετοι αγώνες άνήκουν στη σφαίρα τής τακτικής μάλλον παρά του στρατηγικού ύπολογισμού. Θα όφειλα στο σημείο αυτό τής κριτικής μου να είμαι ιδιαίτερα άκριβής, διότι και έγώ θεωρώ –άν και για διαφορετικούς λόγους από ό,τι ό Χάρντ και ό Νέγκρι– ότι ή διάκριση μεταξύ στρατηγικής και τακτικής, έτσι όπως μάς τήν κληροδότησε ή σοσιαλιστική παράδοση, δέν είναι πλέον άποδεκτή. Σύμφωνα με τόν κλασικό σοσιαλισμό, ύπήρχε μιá σαφής διαφοροποίηση μεταξύ τών δύο και ή τακτική ύπαγόταν σαφώς στην στρατηγική. Βασική παραδοχή τής αντίληψης αυτής ήταν ότι ή ταξική ταυτότητα τών στρατηγικών παικτών παρέμενε αναλλοίωτη καθ' όλη τή διάρκεια τής πολιτικής διαδικασίας. Για τόν Κάουτσκι ή άμιγής εργατική ταυτότητα του σοσιαλιστικού κινήματος ήταν βασικό δόγμα. Για τόν Λένιν οι ταξικές συμμαχίες δέν έπηρεάζαν τίς ταυτότητες τών δυνάμεων πού συνέπρατταν πολιτικά («χτυπάμε μαζί και πορευόμαστε ξεχωριστά»). Για τόν δέ Τρότσκι ή διαρκής επανάσταση είχε νόημα μόνο ύπό τήν προϋπόθεση ότι ή άνάλυση δημοκρατικών στόχων από τήν εργατική τάξη δέν θά άλλόωνε τούς ταξικούς της στόχους και τήν ταξική της φύση.

Αυτή άκριβώς ή ύπόθεση πρέπει, κατά τή γνώμη μου, να τεθεί σε άμφισβήτηση. Διότι ό πολλαπλασιασμός σήμερα μιās πλειάδας ταυτοτήτων και σημείων ρήξης καθιστά τά ύποκείμενα τής πολιτικής δράσης ούσιωδώς άσταθή και τόν στρατηγικό ύπολογισμό πού άτενίζει μακρές ιστορικές περιόδους άδύνατο. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή έννοια τής στρατηγικής είναι έντελώς παρωχημένη, σημαίνει όμως άσφαλώς ότι οι στρατηγικές πρέπει κατ' ανάγκην να είναι βραχυπρόθεσμες και ότι οι διάφορες τακτικές άποκτούν μεγαλύτερη άυτόνομια. Είναι, έν πάση περιπτώσει, σαφές ότι ή κατάσταση αυτή καθιστά όλο και περισσότερο άποφασιστική τή στιγμή τής πολιτικής συνάρθρωσης –και αυτή άκριβώς ή στιγμή άπουσιάζει έντελώς από τήν άνάλυση τών Χάρντ και Νέγκρι εξ αίτίας τής πεποίθησής τους ότι οι αγώνες συγκλίνουν αυτόματα κατά τήν έφόρησή τους έναντίον του κέντρου του συστήματος.

Υπάρχει άλλη μιá πτυχή τής έννοιας του πλήθους, όπως τήν αντιλαμβάνονται οι Χάρντ και Νέγκρι, πού άπαιτεί τήν προσοχή μας: άναφέρομαι στον χαρακτηριστικό νομαδισμό τους, τόν όποιο συνδέουν ρητά με τά «ριζωματικά» κινήματα του Ντελέξ. Τό ιδιαίτερο

11. Ibid., σελ. 58 [σελ. 94].

12. Ibid., σελ. xiv [σελ. 18].

13. Ibid., σελ. xiii-xiv [σελ. 16-17].

14. Ibid., σελ. 210 [σελ. 287].

γνώρισμα τοῦ πλήθους εἶναι ἡ ἐναντίωση: «Κάτι πού μπορούμε νά πιστοποιήσουμε σέ ἕνα βασικό καί στοιχειῶδες ἐπίπεδο εἶναι ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης. Ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης δέν φαίνεται, ἐν γένει, νά ἀπαιτεῖ ιδιαίτερη ἐξήγηση. Ἡ ἀνυπακοή στίς ἀρχές εἶναι μιά ἀπό τίς πλέον φυσικές καί ὑγιεῖς πράξεις. Εἶναι γιά μᾶς ἀπολύτως αὐτονόητο ὅτι ὅσοι ὑφίστανται ἐκμετάλλευση θά ἀντισταθοῦν καί –ἐάν συντρέχουν οἱ ἀναγκαῖες συνθήκες– θά ἐξεγερθοῦν».¹⁵ Σήμερα, ὡστόσο, αὐτή καθαρτήν ἢ πανταχοῦ παρουσία τῆς Αὐτοκρατορίας –ἢ ὅποια δέν συνιστᾷ πλέον ἐξωτερικό ἐχθρό– δυσχεραίνει τόν προορισμό ἐκείνων πρὸς τοὺς ὁποίους ἐναντιώνεται τό πλήθος. Ἡ μόνη λύση θά ἦταν νά στραφεῖ ἐναντίον τῶν πάντων, παντοῦ. Ὁ βασικός τύπος αὐτοῦ τοῦ νέου εἶδους ἀγῶνα εἶναι ἡ λιποταξία. «Ἐνῶ στήν ἐποχή τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας ἡ θεμελιώδης μορφή τῆς ἀντίστασης ἦταν ἡ δολιοφθορά, στήν ἐποχή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου ἐνδέχεται νά εἶναι ἡ λιποταξία. Ἐνῶ κατά τήν νεωτερικότητα ἡ ἐναντίωση συχνά συνεπαγόταν τήν εὐθεία, ἢ καί, τή διαλεκτική ἀντίθεση δυνάμεων, κατά τή μετανεωτερικότητα ἐνδέχεται κάλλιστα νά εἶναι ἀποτελεσματικότερη μέ τήν υἱοθέτηση μιᾶς πλάγιας καί διαγώνιας στάσης. Οἱ μάχες ἐναντίον τῆς Αὐτοκρατορίας ἴσως κερδηθοῦν μέσω τῆς ἀφαίρεσης καί τῆς ἀποσκίρτησης. Ἡ λιποταξία αὐτή δέν ἔχει τόπο: πρόκειται γιά τήν ἐκκένωση τῶν τόπων ἐξουσίας.»¹⁵

Ἡ λιποταξία παίρνει τή μορφή νομαδικῶν μεταναστεύσεων ἢ οἰκονομική, διανοητική καί πολιτική ἐξοδος δημιουργεῖ μιά σημαντική κινητικότητα πού ἀποτελεῖ τόν νέο τύπο τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ κινητικότητα παρουσιάζεται ὡς τό προνομιακό πεδίο τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ ἤδη ἀπό τήν πρώτη νεωτερικότητα (τά παραδείγματα πού παρατίθενται εἶναι οἱ Σοκιανοί τῆς ἀναγέννησης, οἱ θρησκευτικές διατλαντικές μεταναστεύσεις τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τήν δεκαετία τοῦ 1910, καί οἱ Εὐρωπαῖοι αὐτονομιστές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970). Τά νομαδικά αὐτά ὑποκείμενα εἶναι οἱ νέοι βάρβαροι. Ἡ ἔννοια τῆς μετανάστευσης μπορεῖ ὅμως νά διευρυνθεῖ: δέν ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ φυσικές, κυριολεκτικές μεταναστεύσεις, ἀλλά καί μέ μεταφορικές –μπορεῖ καί ἡ μεταμόρφωση τῶν σωμάτων νά θεωρηθεῖ ὡς ἀνθρωπολογική ἐξοδος. «Χρειάζεται ἀσφαλῶς νά ἀλλάξουμε τά σώματά μας καί τοὺς ἑαυτοὺς μας, καί μάλιστα κατὰ τρόπο ἴσως πολύ ριζικότερο ἀπό ὅ,τι φαντάζονται οἱ συγγραφεῖς τῆς φιλολογίας τοῦ κυβερνοπάνκ. Στόν σύγχρονό μας κόσμο, οἱ κοινότοπες πλέον αἰσθητικές μεταλλάξεις τοῦ σώματος, ὅπως τό τρύπημα καί τά τατουάζ, ἡ μόδα τοῦ πάνκ καί οἱ διάφορες ἀπομυμήσεις τῆς, ἀποτελοῦν τίς πρώτες ἐνδείξεις αὐτῆς τῆς σωματικῆς μεταμόρφωσης, ἐν τέλει ὅμως δέν πλάνουν μπᾶζα μπροστά στό τό εἶδος τῆς ριζικῆς μετάλλαξης πού ἀπαιτεῖται σήμερα. Ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης

ἔχει πραγματική ἀνάγκη ἀπό ἕνα σῶμα ἀπολύτως ἀνίκανο νά ὑπακούει σέ ἐντολές. Χρειάζεται ἕνα σῶμα ἀνίκανο νά προσαρμοστῆ στήν οἰκογενειακή ζωή, στήν ἐργοστασιακή πειθαρχία, στίς διευθετήσεις τῆς παραδοσιακῆς ἐρωτικῆς ζωῆς, καί οὕτω καθ' ἑξῆς.»¹⁶ Ἀπό τή σκοπιά αὐτή, οἱ προλετάριοι τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν νομάδες, διότι, μολονότι δέν μετατοπιζόνται γεωγραφικά, «ἡ δημιουργικότητα καί παραγωγικότητά τους ὀρίζουν σωματικές καί ὄντολογικές μεταναστεύσεις».¹⁷

Ποιές εἶναι δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ μᾶλλον θριαμβολογικοῦ ὄραματος; Ὑπάρχουν κάμποσες. Ἐν πρώτοις, ὁ ἰσχυρισμός ὅτι «ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης δέν φαίνεται νά ἀπαιτεῖ ιδιαίτερη ἐξήγηση» δέν εἶναι παρά εὐσεβῆς πόθος. Ἐδῶ τά σκέλη τοῦ διλήμματος εἶναι σαφῆ: εἴτε ἡ ἐναντίωση στήν καταπίεση εἶναι ἕνα εἶδος φυσικοῦ καί αὐτόματου μηχανισμοῦ πού ἐνεργοποιεῖται αὐθόρμητα, ἀσχέτως τῶν περιστάσεων, εἴτε εἶναι μιά σύνθετη κοινωνική κατασκευή, οἱ συνθήκες δυνατότητας τῆς ὁποίας εἶναι ἐξωτερικές πρὸς αὐτήν. Γιά μένα ἡ ὀρθή ἀπάντηση εἶναι ἡ δεύτερη. Ἡ ἰκανότητα καί ἡ βούληση γιά ἀντίσταση δέν εἶναι δῶρο ἐξ οὐρανοῦ προϋποθέτων, ἀντιθέτως, ἕνα σύνολο ὑποκειμενικῶν μετασχηματισμῶν πού δέν εἶναι παρά ἀπορροια τῶν ἰδίων τῶν ἀγῶνων, καί οἱ μετασχηματισμοὶ αὐτοὶ μπορεῖ καί νά μὴν συντελεστοῦν καθόλου. Αὐτό πού λείπει ἀπό τήν Αὐτοκρατορία εἶναι μιά συνεκτική θεωρία τῆς ὑποκειμενικότητας –ἢ ψυχανάλυση, γιά παράδειγμα, ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Αὐτός εἶναι ἐν πολλοῖς ὁ λόγος πού ἡ ἔννοια τῆς ἐναντίωσης δέν ἀντέχει στήν παραμικρή κριτική ἐξέταση. Εἶναι εὐκόλο νά δεῖ κανεὶς τόν ρόλο πού παίζει ἡ ἐν λόγω ἔννοια στήν οἰκονομία τοῦ ἐπιχειρήματος τῶν Χάρντ καί Νέγκρι: ἐάν κανεὶς εἶναι «ἐναντίον» χωρὶς νά ὀρίζεται ὁ ἐχθρός, δικαιολογεῖται ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ἀγῶνες ἐναντίον τῆς Αὐτοκρατορίας θά ἔπρεπε νά διεξάγονται παντοῦ (καί, κατὰ μείζονα λόγο, μᾶς παρέχεται ἡ ἐγγύηση ὅτι οἱ κάθετοι ἀγῶνες ὄντως θά συνασπιστοῦν ἐναντίον ἑνός μοναδικοῦ στόχου, χωρὶς νά ὑφίσταται ἡ παραμικρή ἀνάγκη γιά τήν ὀριζόντια συνάρθρωσή τους). Δυστυχῶς οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες δέν ἀκολουθοῦν αὐτήν τήν ἀπλοϊκή πορεία. Κάθε ἀγῶνας εἶναι ἀγῶνας συγκεκριμένων κοινωνικῶν ὑποκειμένων πού ἐπιδιώκουν στόχους μερικούς καί τίποτε δέν ἐγγυᾶται ὅτι οἱ στόχοι αὐτοὶ δέν θά συγκρούονται μεταξύ τους. Θά συμφωνοῦσα βέβαια ὅτι κανένας εὐρύτερος ἱστορικός μετασχηματισμός δέν εἶναι δυνατός χωρὶς τήν ὑπέρβαση τῆς μερικότητας τῶν ἀγῶνων καί τή συγκρότηση μιᾶς εὐρύτερης «συλλογικῆς βούλησης». Αὐτό ὅμως ἀπαιτεῖ τήν ἐφαρμογή ἐκείνου πού στό ἔργο μας ἔχουμε ἀπο-

15. Ibid., σελ. 212 [σελ. 289].

16. Ibid., σελ. 216 [σελ. 294-295].

17. Ibid., σελ. 217 [σελ. 296].

καλέσει λογική της *ισοδυναμίας*, μιά λογική που συνεπάγεται πράξεις πολιτικής συνάρθρωσης –τίς όριζόντιες δηλαδή συνδέσεις που οι Χάρντ και Νέγκρι περιφρονούν. Η «έναντίωση» είναι άλλη μία σαφής ένδειξη του αντιπολιτικού προσανατολισμού της *Αυτοκρατορίας*.

Τέλος, η ιδέα της «άνθρωπολογικής εξέδου» δεν είναι παρά μία καταχρηστική μεταφορά. Ο ρόλος που αποδίδεται στη μετανάστευση είναι εξ υπαρχής εξαιρετικά προβληματικός. Ναί μὲν οἱ συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι η εξαθλίωση και η εκμετάλλευση μπορεί να είναι καθοριστικοί παράγοντες της βούλησης των ανθρώπων να διαβαίνουν τά σύνορα, τό στοιχείο όμως αυτό της αρνητικότητας υποτάσσεται εὐθύς ἀμέσως στη θετική, καταφατική τους βούληση να μεταναστεύσουν ή όποια και δημιουργεί ἐν τέλει τή δυνατότητα ἑνός χειραφετικού ὑποκειμένου. Είναι περιττό να πούμε ότι αυτή η πολεμική αντίληψη της μεταναστευτικής διαδικασίας δεν αντιστοιχεί σε καμία πραγματικότητα: οἱ λόγοι που ὠθοῦν διάφορες ομάδες ἀνθρώπων στη μετανάστευση είναι πολύ διαφορετικοί και δεν ἑνοποιούνται γύρω από καμία ἀντι-αυτοκρατορική σταυροφορία. "Όταν μάλιστα μᾶς λένε ότι η ἐξέγερση ἐναντίον της οἰκογενειακής ζωής ή η ἀνάπτυξη των ικανοτήτων του προλεταριάτου κατά τόν εἰκοστό πρῶτο αἰώνα πρέπει κι αὐτές να θεωρηθοῦν ὡς μεταναστευτικές πράξεις, ή ἔννοια της μετανάστευσης χάνει κάθε ιδιαίτερο περιεχόμενο: κάθε εἶδος ιστορικής ἀλλαγής –γιά τό καλό ή τό κακό– θά ἔπρεπε να ἑννοηθεῖ ὡς μετανάστευση. Μιά καλή μεταφορά είναι ή μεταφορά ἐκείνη που ἀποκαλύπτει ἀναλογικά μιά μέρι ταυδε κεκαλυμμένη πτυχή της πραγματικότητας: στην προκειμένη ὅμως περίπτωση κάθε ἄλλο από αυτό συμβαίνει.

Μόνο πρὸς τό τέλος του βιβλίου καταπιάνονται οἱ συγγραφείς με τό ζήτημα που ἐπίμονα θέτουμε στό παρόν σημείωμα: τό ζήτημα της πολιτικής συνάρθρωσης. "Ας παραθέσουμε τό σχετικό χωρίο: «Πῶς μποροῦν οἱ ἐνέργειες του πλήθους να γίνουν πολιτικές; Πῶς μπορεῖ τό πλήθος να ὀργανωθεῖ και να συγκεντρώσει τήν ἐνέργειά του ἐναντίον της καταπίεσης και των ἀδιάκοπων κατατηρήσεων της *Αυτοκρατορίας*; Η μόνη ἀπάντηση που μποροῦμε να δώσουμε στά ἐρωτήματα αὐτά είναι ότι ή δράση του πλήθους γίνεται πολιτική κατά κύριο λόγο όταν ἀρχίζει να ἀντιτάσσεται ἄμεσα και με ἐπαρκή συνείδηση στίς κεντρικές κατασταλτικές λειτουργίες της *Αυτοκρατορίας*. "Όταν, πῶς συγκεκριμένα, ἀναγνωρίζει και ἀντιμάχεται τίς αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες με στόχο να τίς στερήσει τή δυνατότητα να ἀποκαθιστοῦν κάθε φορά τήν τάξη όταν ὑπερβαίνει και καταλύει τά ὅρια και τίς κατατηρήσεις που ἐπιβάλλονται στη νέα συλλογική ἐργατική δύναμη όταν συσπειρώνονται ὅλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες ἀντίστασης και κατευθύνονται συντονισμένα ἐναντίον των νευρολογικῶν ἐπιτελικῶν κέντρων της *Αυτοκρατορίας*.»¹⁸

Πῶς ὅμως μπορεῖ να προκύψει αὐτή ή «συσπείρωση των ἐμπειριῶν της ἀντίστασης και ή συντονισμένη τους κατεύθυνση»; Οἱ Χάρντ και Νέγκρι ἰσχυρίζονται ότι δεν μποροῦν να ποῦν τίποτε για τίς ἰδιαίτερες και συγκεκριμένες μορφές πολιτικής συνάρθρωσης. Ἐκπονοῦν, παρά ταῦτα, «ἕνα πολιτικό πρόγραμμα για τό παγκόσμιο πλήθος» που ὀργανώνεται γύρω από τρία αἰτήματα: τό αἶτημα της παγκόσμιας ἰδιότητας του πολίτη (ἔτσι ὥστε να ἀναγνωριστεῖ ή κινητικότητα της ἐργατικής δύναμης ὑπό τίς παρούσες καπιταλιστικές συνθήκες, και κοινωνικές κατηγορίες ὅπως οἱ *sans papiers* [οἱ χωρίς χαρτιά] να ἀπολαύσουν ὅλα τά δικαιώματα του πολίτη)· τό δικαίωμα σε ἕναν κοινωνικό μισθό (ἔτσι ὥστε ὅλοι να ἔχουν ἕνα ἐγγυημένο εἰσόδημα)· τό δικαίωμα της ἐπανιδιοποίησης (ἔτσι ὥστε τά μέσα παραγωγής να τελοῦν ὑπό κοινωνική κυριότητα).

Θά ἔλεγα ότι δεν διαφωνῶ με κανένα από τά παραπάνω αἰτήματα –ἂν και είναι σαφές ότι δεν συνιστοῦν ἕνα πλήρες πολιτικό πρόγραμμα. Ἐκείνο ὅμως που ἦχει παράξενα μετά από μίαν ὀλόκληρη ἀνάλυση που ἐπιδιώκει να στοιχειοθετήσει τήν ἀνάγκη των ἀδιακρίτων πληγμάτων πρὸς κάθε κατεύθυνση στη λογική μῆς ὀλικής ἀναμέτρησης με τό παρόν αυτοκρατορικό σύστημα, είναι ότι και οἱ τρεῖς αὐτοῖ πολιτικοῖ στόχοι διατυπώνονται στη γλώσσα των *αἰτημάτων* και των *δικαιωμάτων*. Διότι και τά αἰτήματα και τά δικαιώματα πρέπει να τῦχουν ἀναγνώριση, και ὁ φορέας πρὸς τόν ὁποῖο ἀπευθύνεται τό αἶτημα της ἀναγνώρισης δεν μπορεῖ να βρίσκεται σε σχέση πλήρους ἐξωτερικότητας ὡς πρὸς τίς κοινωνικές διεκδικήσεις. Προκειμένου να ἐφαρμοστεῖ, κάθε ἕνα από τά τρία αἰτήματα προϋποθέτει στρατηγικούς ὑπολογισμούς που ἀφοροῦν ἀλλαγές στη δομή του κράτους, τήν αὐτονομία ὀρισμένων σφαιρῶν, πολιτικές συμμαχίες και τήν ἐνταξη στην ιστορική σκηνή κοινωνικῶν κατηγοριῶν που ἦσαν προηγουμένως ἀποκλεισμένες. Βρισκόμαστε, με ἄλλα λόγια, στό πεδίο που ὁ Γκράμσι ὀνόμαζε «πόλεμο θέσεων». Ἐνα τέτοιο ὅμως πολιτικό παιχνίδι είναι ἀπολύτως ἀσύμβατο με τήν ιδέα μῆς πλειάδας ἀσύνδετων κάθετων ἀγῶνων, που, κατά τρόπο ἀπροσδιόριστο, στρέφονται από κοινού ἐναντίον του ὑποτιθεμένου δυνητικού κέντρου της *Αυτοκρατορίας*. Η θεμελιώδης ἀσυναρτησία του σχολιαζομένου βιβλίου ἐγκτεται ἴσως στό ότι εἰσηγείται ἀποσπάσματα ἑνός ἀπολύτως θεμετιοῦ πολιτικοῦ προγράμματος, ἐνώ οἱ συνθήκες της ἐφαρμογής του ἀπορρίπτονται από τίς κεντρικές θεωρητικές και στρατηγικές κατηγορίες στίς ὁποῖες βασίζεται ή ὄλη ἀνάλυση. Τά πλήθη ποτέ δεν είναι αὐθορμήτως πληθύνοντα· μποροῦν να γίνουν μόνο μέσω πολιτικής δράσης.

18. Ibid., σελ. 399 [σελ. 527].

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ (1911-1989)

ΜΙΑ ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ

του Σπύρου Ι. Ύσδραχᾶ

Αν μιλήσει κανείς, αγαπητοί συμπατριῶτες και φίλοι, συνοπτικά για τήν προσωπικότητα του Νίκου Σβορώνου, κινδυνεύει νά ἀναλωθεῖ σέ ἕναν ἀξιωματικό και μᾶλλον ἄχαρο λόγο ἢ σέ ἕναν ἔπαινο πού ἡ συχνή χρήση τοῦ εἴδους τόν ἔχει καταστήσει κούφιο και ἀδιάφορο: μέ ἐνθαρρύνει, ὠστόσο, ἡ σκέψη ὅτι ὅσα μέ ἀξιωματικό τρόπο θά ἐκθέσω ἔχουν πίσω τους μιά κριτική δοκιμασία, μιά ἔλλογη κριτική στήριξη ἀκόμη, ἡ σκέψη ὅτι ὁ ἔπαινος δέν εἶναι παρὰ ἡ ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ ὑπόροητου λογικοῦ ἐλέγχου. Καί πρὶν ἀπό τόν ἱστορικό, ὁ ἄνθρωπος: εἶναι ἐνάρετος.

Ἄν ἡ ἀρετή ἐνέχει πλῆθος ἀρετῶν, ἀπ' αὐτές τίς τελευταίες θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τίς ἀκόλουθες: πολιτική και ἐπιστημονική ἀρετή –αὐτές οἱ δύο στό πρόσωπο τοῦ Σβορώνου ἀποτελοῦν μιά ταυτότητα και συνάμα ἠθική και γνωστική δοκιμασία: ἀνδρεία, δηλαδή ταυτότητα τῆς πράξης και τῆς γνωστικῆς και ἠθικῆς ἐπιταγῆς: μετριοφροσύνη, δηλαδή αὐτογνωσία πού συνεπάγεται τήν κατανοοῦσα συμπάθεια ἀπέναντι στοῦς ἄλλους και ἐκφράζει τή βαθιά του ἀνάγκη γιά φιλότητα. Ἦταν ἀκόμη ἕνας ἄνθρωπος ζωντανός, ὄχι χωρίς τό κατακάθι τῆς πίκρας: ἦταν ἀκόμη ἕνας ἄνθρωπος πού ἤθελε νά ἔχει ἀντίκρουσμα στίς συνειδήσεις τῶν ἄλλων σέ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας πού πίστευε ὅτι ἔχει και πράγματι εἶχε: ἦταν ἐπίσης ἕνας ἄνθρωπος πού

εἶχε στερηθεῖ πολλά ἀλλά πού συγχρόνως δέν ἦταν ἄγευστος ἀπό τίς χαρές τῆς ζωῆς: ἦταν τέλος ἕνας ἄνθρωπος πού οἱ συγκινήσεις του μεταμορφώνονταν σέ μιά ἐσωτερική ζωή πού ἐμοιαζε μέ ἄφατη καλλιτεχνική δημιουργία –ἄνθρωπος τῆς τέχνης αὐτός, πού ἐκφραζόταν μέ τόν ἀνεπιτήδευτο και ἴσως ξηρό λόγο τοῦ ἱστορικοῦ.

Τῶν ἀνθρώπων πού δέν ὑπάρχουν πιά στόν κόσμο ἡ ἄφατη ζωή κρατᾶ λίγο, ὅσο σχεδόν και ἡ ζωῆ ἐκείνων πού τοῦς γνώρισαν ἀπό κοντά και συμμετεῖχαν μέ κατανόηση στό δικό τους ἄρρητο πάθος: ἂν ζοῦν μετά τό θάνατό τους, τοῦτο τό χρωστοῦν στή ρητή, στήν ἐκφρασμένη τους ζωή, στά ἔργα και στίς πράξεις τους. Ἡ συνέχιση τῆς ζωῆς ἑνός ἱστορικοῦ περνᾶ ἀπό διαφορετικά μονοπάτια: ἕνα ἀπ' αὐτά μπορεῖ νά εἶναι τό τεκμηριωτικό του ἔργο, ἡ κατάθεσή του δηλαδή στό ταμεῖο τῶν ἱστορικών γνώσεων –κατάθεση ἀκριβή ἀλλά ὄχι ἰδεώδης: τό ἄλλο μονοπάτι μπορεῖ νά τό ἔχει ἀνοίξει τό ἐρμηνευτικό του ἔργο πού δέν ἔχει πάντα ὡς προϋπόθεση τήν κατάθεση στό ταμεῖο τῶν ἱστορικών γνώσεων: ἕνα τρίτο μονοπάτι εἶναι ἐκεῖνο στό ὁποῖο συμπλέκεται ἡ εὐρηματική μέ τήν ἱστορική ἐρμηνεία. Ὁ Νίκος Σβορώνος πορεύτηκε και στά τρία, ποτέ ὅμως τό πρῶτο δέν τοῦ ἐγίνε αὐτοσκοπός, ἀκόμη και σέ ἐκείνες τίς ἐργασίες του, ὅπως ἡ ἐκδοση τῶν ἀθωνικών ἐγγράφων ἢ τῶν Νεαράν, πού θά μπορούσε νά νοηθοῦν ὡς κατ' ἐξοχήν τεκμηριωτικές: παντοῦ ἡ ἐκδοτική ἔχει ὡς παραπλήρωμα τήν ἐρμηνεία, στό μέτρο ὅπου τά ἴδια τά τεκμήρια και ἡ δική του στοχοθεσία ἐπιβάλλουν. Τό ἱστορικό ἔργο τοῦ Σβορώνου εἶναι συγχρόνως εὐρηματικό και ἐρμηνευτικό ἢ ἀποκλειστικά συνθετικό και ἐρμηνευτικό και ἀπλώνεται σέ ὅλη τήν ἑλληνική χρονικότητα, κυρίως τή βυζαντινή

Διαβάστηκε στίς «Ἐκδηλώσεις Τιμῆς γιά τόν Νίκο Σβορώνο» πού ὀργάνωσαν τό Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας και ἡ Ἐταιρεία Φίλων Νίκου Σβορώνου (Λευκάδα, 9 και 10 Αὐγούστου 2003).

καί νεότερη ἢ ἀρχαιότητα τόν ἀπασχόλησε ἐπιλεκτικά ὡς ἀπάντηση σέ ἐξωτερικές ζητήσεις. Τά ἔργα του ἐκεῖνα πού ἔχουν ὡς προϋπόθεση μακρά εὐρηματική προεργασία ἀφοροῦν τόσο τή βυζαντινή (ἀλλά καί κατὰ κύριο λόγο) ἱστορία, ὅσο καί τή νεοελληνική: σέ ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς τρόπους χρήσης του, τό τεκμήριο εἶναι τό ἔδρασμα τῆς ἱστοριογραφικῆς του κατασκευῆς, θά ἔλεγα ἴσως ποτέ ἢ ἀφήγηση τῶν ἄλλων, ὅσο καί ἂν αὐτή τήν ἀφήγηση τήν ἀναχωνεῖ στή δική του.

Τά ἱστορικά ἐνδιαφέροντα τοῦ Νίκου Σβορώνου, ἂν ἐπικεντρώνονται κυρίως στά πεδία τῶν θεσμῶν, ἰδίως νομικῶν καί δημοσιονομικῶν, καί τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς καθ' ὅλου κοινωνικῆς ἱστορίας, ἐπεκτείνονται ἐπίσης σέ ἐκεῖνα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, τά τελευταῖα μάλιστα τροφοδότησαν τίς πρώτες του νεοελληνικές ἐρευνες: στό γέγραμμά του ζῶης του ξαναγύριζε κατὰ καιροῦς σ' αὐτά ἀνασύροντας παλιότερά του γραπτά ἢ ἀπαντώντας σέ σύγχρονα ἐπικαιρικά ἐρεθίσματα. Μέ γερή φιλολογική ὑπόδομή, ὅπως ἦταν ὁ κανόνας γιά τούς ἱστορικούς καί τῆς δικῆς μου ἀκόμη γενιάς, εἶχε τή δυνατότητα ὄχι μόνο νά κατανοεῖ τά κείμενα, ἀνάμεσά τους τά δύσκολα νομικά τῆς μετάβασης ἀπό τή λατινοφωνία στήν ἑλληνοφωνία, ἀλλά νά τοῦ εἶναι ἀπό νωρίς οἰκεῖα, ὅσα μάλιστα ἀποτελοῦσαν τόν κορμό τῆς ἀρχαίας καί νεότερης ἑλληνικῆς Γραμματείας. Αὐτή του ἡ φιλολογική κατάρτιση συνιστᾷ διακριτικό χαρακτηριστικό τῆς ἱστορικῆς του σκευῆς καί δάθρο τῆς τεχνικῆς καί τῆς μεθοδολογίας του.

Μιλοῦσα λίγο πρὶν γιά τίς συνθετικές καί συνάμα ἐρμηνευτικές ἱστοριογραφικές κατασκευές τοῦ Σβορώνου: νομίζω ὅτι τό ἐκπρεπέστερο παράδειγμα, ἂν ὄχι τό ὑπόδειγμα, στόν τομέα αὐτόν εἶναι ἡ μικρή του Νεοελληνική Ἱστορία, μιά σύνθεση ἀπό τήν ὁποία ὁ ἰδεασμένος ἀναγνώστης δέν μπορεῖ νά προσπεράσει μιά φράση ἢ νά ἀγνοήσει μιά λέξη, χωρὶς νά ραγίσει τόν αἰτιοκρατούμενο λόγο της. Ὡς πρὸς τίς ἱστοριογραφικές του κατασκευές, ὅσες συναρμολογοῦν σέ ἀδιάσπαστο σύνολο τήν εὐρηματική μέ τήν ἐρμηνεία, θά σᾶς θυμίσω ἓνα, οἰκεῖο σέ μένα, παράδειγμα τό ἔργο του γιά τό ἐμπόριο στή Θεσσαλονίκη κατὰ τόν 18ο αἰώνα: ὑποδειγματικό ὡς πρὸς τή χρήση τῶν ποιοτικῶν καί ποσοτικῶν δεδομένων ἐν ὄψει μιᾶς ἱστορίας τῶν ὄρων παραγωγῆς καί διακίνησης τῶν οἰκονομικῶν (φυσικῶν καί βιοτεχνικῶν) μεγεθῶν, ἀλλά ἐπιπρόσθετα χαρακτηριστικό γιά τή διαπλοκή τῆς οἰκονομικῆς μέ τήν κοινωνική ἱστορία, μέ ὅλες τίς ἱστορίες πού λόγοι μεθοδικοὶ κάνουν νά ἀναβλασταῖν ἀπό τό ἐνιαῖο σῶμα τῆς ἱστορίας. Δέν θά σᾶς κουράσω πολύ ἀκόμη, ἀλλά ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ δύο λόγια γιά τόν Σβορῶνο ὡς θεωρητικό τῆς ἱστορίας.

Ὁ ἴδιος δέν ἀσχολήθηκε μέ τρόπο συστηματικό μέ τή θεωρία τῆς ἱστορίας οὔτε μέ ζητήματα ἱστορικῆς μεθοδολογίας, μολονότι ἓνα ἡμιτελές πρῶμο δημοσίευμά του εἰδείχνε ὅτι ἦταν πιθανό νά θητεῦσει στό ἓνα

ἢ στό ἄλλο ἐπίπεδο: ὡστόσο μίλησε πολύ γιά τήν ἱστορία ἢ ἔγραψε γι' αὐτή ἐπειδή τοῦτο τοῦ ζητήθηκε. Ὁ λόγος του γιά τήν ἱστορία εἶναι ἐκεῖνος τοῦ «ἐμπειρικοῦ» ἱστορικοῦ καί τόν χρωματίζει ἡ βιωματική του σχέση περισσότερο μέ τά πράγματα, τά ὄντα, τῆς ἱστορίας ὡς πράξης παρά μέ τόν ἱστοριογραφικό λόγο ἢ τήν ἱστορική θεωρία. Θεωροῦσε ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ἀρθρωθεῖ κανένας λόγος γιά τήν ἱστορία, ἂν ὁ λόγος αὐτός δέν στηριζόταν στήν κατανόηση τῶν δικῶν της πηγῶν, κατὰ κανόνα λιγότερο ἢ περισσότερο συγχρονικῶν μέ τά ἀντικείμενα τῆς ἀφήγησης: ἐνῶ πίστευε ὅτι οἱ πηγές ἐνέχουν μέ ἀμεσότερο ἢ ἐμμεσότερο τρόπο τήν πραγματικότητα καί συνεπῶς προσφέρονται στήν ἀποκατάσταση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ὡστόσο ἔθετε ὡς προϋπόθεση τῆς κατανόησης τῶν πηγῶν μιά γενικότερη κοσμοθεωρία, πού γι' αὐτόν ἦταν ἡ μαρξική: ποτέ ὅμως δέν δέχθηκε ὅτι ἡ κοσμοθεωρία (ἢ ἀπλῶς θεωρία) μπορεῖ νά ὑποκατασταθεῖ στή λογική καί, πολύ περισσότερο, στήν πραγματολογία τῶν πηγῶν. Μέ δύο λόγια πίστευε ὅτι ὁ ἱστορικός θρῖσκεται σέ διαλεκτική σχέση μέ τό λόγο τῶν πηγῶν καί τό λόγο τῆς θεωρίας. Ὡς καλός μάστορας τῆς ἐπιστήμης του, ἔξερε ὅτι ἡ τελευταία εἶχε διαμορφώσει κανόνες καί τεχνικές, ἱκανές νά ὑπερβαίνουν ὡς ἓνα βαθμό, τίς ἐπιλεκτικές προτιμήσεις πού ἐπέβαλλε ἡ χρησιμοθηρική γραφή τῆς ἱστορίας. Ἀναφέρθηκα πῶ πρὶν στόν Μάρξ (ὁ ἴδιος ὁ Σβορῶνος εἰδνε ἔμφαση στίς συμβολές τοῦ Ἐγγκελς): ἦταν γι' αὐτόν ἓνα εἶδος γραμματικῆς, μιά ἐρμηνευτική «ἐσχάρα», ποτέ μιά δογματική σύνοψη: καί ἂν τύχαινε κάποτε νά πέφτει σέ λεκτικές παγίδες, τίς ἀνέτρεπε ἀμέσως μέ τόν καθορισμό τῆς σημασίας τῶν λέξεων. Ἐλπίζω μέ τίς βραχυτάτες αὐτές ἐπισημάνσεις νά μὴν ἔχω προδώσει τόν πυρήνα τῆς ἱστορικῆς θεωρίας καί μεθοδολογίας τοῦ Νίκου Σβορώνου.

Τέλος, θά ἤθελα νά θυμίσω ὅτι ἡ πατρίδα του, πού τόν τιμᾷ σήμερα, τόν τροφοδότησε μέ τά ἀρχεακά της τεκμήρια στό ἱστοριογραφικό του ξεκίνημα: ἀρματολοί καί κλέφτες, Χίοι πρόσφυγες στή Λευκάδα: ἀργότερα ξαναγύρισε σ' αὐτή μιλώντας σοφά καί εὔστοχα γιά τόν Βαλαωρίτη καί τόν Σικελιανό ἢ τόν Ἐρωτόκριτο καί, πολύ ἐμμεσότερα, γιά τόν Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Ξαναρχόταν ἀκόμη σ' αὐτή μιλώντας γιά τόν ἐαυτό του, σ' αὐτή καί στοὺς ἀνθρώπους της, ἐπώνυμους καί ἀνώνυμους πού λένε. Στό Παρίσι ἔτυχε νά περάσουμε ὥρες περπατώντας στά σοκάκια του, γυρεύοντας τήν ἀκριβή θέση τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου σπιτιοῦ, ἀναθυμούμενοι (κυρίως ἐκεῖνος) παλιούς ἀνθρώπους μέ τά σουσούμια τους, τή φωνή τοῦ θεῖου του, τοῦ Παπᾶ Ρόλου, τά γαλλικά τῆς κυρίας Τούμπα, τά ἀστεῖα τοῦ Σπυρίδωνος Βλαντῆ καί ἐκεῖνη τήν ἱστορία μέ τόν μακαρίτη Κώστα Καμινάρη, τόν κορνετίστα, πού σέ μιά ἐκτέλεση κομματιῶν ἀπό τήν Ποιμενική στόν Ἀνθῶνα ἀνέβηκε μέ τό ὄργανό του σέ ἓνα δέντρο «γιά νά κάν' τοῦ π'λί».

Αυτά πού κάποτε ἔγραψαν ἑλληνικές ἐφημερίδες γιά τό Ν. Σβορώνο καί τήν «Ἱστορία...»,
τά ἔχει ἀνθολογήσει ὁ Σπ. Ἀσδραχάς στό πρόσφατο βιβλίό του «Πατριδογραφήματα»,
ἀπ' ὅπου καί τά ἀναδημοσιεύουμε

ΤΙ ΕΓΡΑΨΑΝ ΚΑΠΟΤΕ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ...» ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Γιά τόν καθοδηγητή: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοι-
νωνικῆς Ἱστορίας, Ἀρχεῖο ΚΚΕ, Εἰδικές
Ἑπιθεωρήσεις – Παρίσι κοντί 189, φ. 8/13/129,
ἐκθεση Θ. Περίδη 9.11.1951· ἀναπαράγω:

«Παλιοί ὀργανωμένοι. Νίκος Σβορώνος. Φιλολόγος.
Δουλεύει [: στό Παρίσι], ἔμμισθος, σέ ἱστορικές ἐρευ-
νες στό «Ἐθνικό Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας» [:
Centre National de la recherche scientifique, (CNRS)]
(κρατικό ἴδρυμα). Ἀσχολεῖται κυρίως μέ τή βυζαντινή
ἱστορία, ἀλλά καί γενικά μέ τήν ἑλληνική ἱστορία. Δέν
ἔχει ξεκαθαρισμένες μαρξιστικές ἀντιλήψεις ὡς πρός
τή δουλειά του. Ἐπιηρεασμένος [sic] ἀπό τίς ἀστικές
θεωρίες περί δήθεν “ἀντικειμενικότητας” τῆς ἱστορικῆς
ἐπιστήμης, κάμνει μᾶλλον δουλειά ἱστοριοδίφη παρᾶ
ἱστορικοῦ. Κάμνει ἐπίσης μεγαλοῖδεάτικα παραπατή-
ματα. Παρ' ὅλες αὐτές τίς ἀδυναμίες, κάμνει θήματα
πρός τά ἔμπρός. Ἀναγνωρίζει σιγά-σιγά ὅτι χωρίς σω-
στή γενική κοσμοθεωρία, δέν κάμνει σωστή ἐπιστήμη.
Στήν πραχτική δουλειά: Πειθαρχεῖ, δέχεται κριτική καί
καθοδήγηση. Πάσχει ἀπό ἓνα εἶδος διανοουμενιστικοῦ
μποεμοιοῦ, ξεχνᾷ ραντεβού καί τά τέτοια. Δέχεται τίς
σχετικές παρατηρήσεις καί ἀναγνωρίζει χωρίς δυσκο-
λία τά λάθη του».

Χωρίς περαιτέρω σχόλια παραθέτω τήν ἀπο-
ψη τοῦ Ν. Σβορώνου γιά τήν ἀντικειμενικότη-
τα, ὅπως διατυπώνεται σέ ἓνα του γραπτό δη-
μοσιευμένο τό 1955 («Σκέψεις γιά μιᾶ εἰσα-
γωγή στή νεοελληνική ἱστορία», *Ἐπιθεώρηση
Τέχνης*, 1/3/1955), σ. 208-212 (σ. 209)· ἀνα-
δημοσιεύεται στό *Ἀνάλεκτα*, σ. 65-74 (σ. 67-
68):

«Ἐδῶ πρέπει νά τονίσουμε ὅτι κάνουμε πλήρη διάκρι-
ση ἀνάμεσα στήν ἐπιστημονική ἀντικειμενικότητα καί
στόν ἀφελή ἀντικειμενισμό, πού, ὅσο καί ἂν εἶναι χρή-
σιμο ὅταν περιγράψει, δέν ἐξηγεῖ τίποτε καί δέν ἀπο-

τελεῖ ἐπιστήμη, ἀλλά προπαρασκευαστικό ὑλικό γιά
τόν ἱστορικό, ἢ τόν ὑποκριτικό ἀντικειμενισμό, ἓνα
εἶδος “καθωσπρεπισμοῦ” στήν ἐπιστήμη, πού προβάλ-
λει ἀξιώσεις ἐρμηνευτικές, ἀλλά καταλήγει σέ μιᾶ πολ-
λαπλότητα αἰτιῶν χωρίς ὀργάνωση καί κυρίως χωρίς
ιεράρχηση καί εἰσάγει, “τεχνηέντως” ἢ μή, συνεχεῖς με-
ταθέσεις προβλημάτων πού ὀδηγοῦν σ' ἓνα χάος χωρίς
κέντρο καί ἐπίκεντρο [: προφανῆς ἀποδέκτης τῆς δια-
τύπωσης ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς]. Ὁ ἀντικειμενισμός ὀφεί-
λει νά φτάσει ὡς τόν ἱστορικό ἀγνωστισμό καί τήν
ἄρνηση τῆς ἱστορίας σάν ἐπιστήμης γιά νά ἔχει συνέ-
πεια καί λογική ἐντιμότητα. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι καί
ὁ ἀνομολόγητος σκοπός μερικῶν σημερινῶν ρευμά-
των». ~ στό *Annuaire τῆς Σχολῆς*. βλ. Κ. Τοικνάκης,
«Δημοσιεύματα Νίκου Σβορώνου», ἀρ. 80, 82, 83, 89,
94, 101, 102, 122, 132, 174. ~ *Ἐμπόριο τῆς Θεσσα-
λονίκης*. βλ. ἀναλυτικότερα κείμενο 15, IV. ~ ἡ ἱστο-
ρία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας. βλ. σημειώσεις τοῦ κειμέ-
νου 15, II. Πῶ. Θ. Καλαφάτης - Ζ. Δεμαθᾶς, «Τό
ἐρμηνευτικό πλαίσιο τῆς “Ἐπισκόπησης τῆς ἑλληνικῆς
ἱστορίας” τοῦ Ν. Σβορώνου», *Ἀφιέρωμα στή Μνήμη
τοῦ Ν. Σβορώνου*, σ. 109-127· Στέφανος Πεσμαζόγλου,
«Ὁ “ἀντιστασιακός χαρακτήρας” τῆς ἱστορίας τοῦ νέ-
ου ἑλληνισμοῦ», *αὐτ.*, 87-94· Β. Παναγιωτόπουλος,
«Τό ἔθνικό Ζήτημα» (σημειώσεις κειμένου 15, I). ~
ἔργο ἐξωμότου. Καθημερινή, 9 Ἰουλίου 1953: βλ. σχε-
τικῶς τήν κριτική τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ (*Ἡ Αὐγή*, 6
Ἰουνίου 1976) γιά τήν ἑλληνική μετάφραση τῆς
Histoire de la Grèce moderne τοῦ Σβορώνου.

Ἀνθολογῶ ἐδῶ σχόλια ἀθηναϊκῶν ἐφημερί-
δων, ἐνδεικτικά τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς, τά
ὅποια μοῦ ἀνακοινώνει ὁ Φίλιππος Ἡλιού. *Ἡ
Καθημερινή*, 9 Ἰουλίου 1953: «ΕΡΓΟΝ ΕΞΩ-
ΜΟΤΟΥ».

«Εἰς τήν σειράν τῶν γαλλικῶν πανεπιστημιακῶν ἐκδό-
σεων “Que sais-je” ἐκυκλοφόρησε τελευταίως, γαλλιστί

φυσικά, ἔνα βιβλίον ὑπό τόν τίτλον “Ίστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, γραμμένον ὑπό τινος κομμουνιστοῦ καί ἐχθροῦ τῆς πατρίδος του ὀνόματι Νικολάου Σβορώνου. Ὁ Σβορώνος αὐτός φέρει τόν τίτλον τοῦ “Attaché de Recherches” εἰς τό ἐν Παρισίοις Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Τό βιβλίον τοῦ ὁποίου ἐτέθησαν ὑπ’ ὄψιν μας χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα, ἀποτελεῖ ὕμνον τοῦ Ἐάμ, τοῦ Ἐλάς καί τοῦ κινήματος τοῦ Δεκεμβρίου καί τῶν συμμοριτῶν καί λίβελλον ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ πολιτεύματος. Πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι αἱ ἐν λόγῳ πανεπιστημιακαί ἐκδόσεις ἔχουν παγκόσμιον κύρος. Αἱ ἰδικαί μας ἀρμόδια ὑπηρεσίαι ἔχουν λάβει γνώσιν τοῦ ἀνθελληνικοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου αὐτοῦ; Καί πῶς σκέπτονται νά ἀντιδράσουν; Διότι ὁ Σβορώνος αὐτός θά εἶναι βεβαίως Ἕλλην πολίτης καί θά ἀπολαμβάνῃ τῶν προνομίων τῆς ἐλληνικῆς του ὑπηκοότητος».

Ἔθνος, 9 Ἰουλίου 1953: «ΕΝΑ ΣΚΑΝΔΑΛΟΝ».

«Τό σκάνδαλον τοῦ κομμουνιστοῦ, ἀπεσταλμένου καί προστατευομένου τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, πού ἐξέδωσε μέ τήν ἐνίσχυσιν καί τήν εὐλογίαν τοῦ διευθυντοῦ τούτου κ. Μερλιέ ἔνα δῆθεν ἱστορικόν, πράγματι δέ κακότηδες ἐξαμβλωμα φέρον τόν τίτλον “Ίστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, πρέπει νά τύχῃ ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ὁ ἄλλοτε Ἑλασίτης αὐτός “ἔκτακτος ἐπιστήμων” (κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ κ. Μερλιέ), σταλεῖς εἰς τό Παρίσι ὡς ὑπότροφος τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου πού ἐν συνεχείᾳ τῇ εἰσηγήσει του ἐπιχορηγούμενος ὑπό τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως, ἔχει ἀπό πολλοῦ ἀπολέσει καί τήν ιδιότητα τοῦ Ἕλληνο πολίτου, δεδομένου ὅτι ἠκρωθή τó διαβατήριόν του λόγω τῆς προδοτικῆς του δράσεως εἰς τήν γαλλικὴν πρωτεύουσαν. Ἄλλ’ αὐτό δέν ἠμπόδισε τόν κ. Μερλιέ νά τοῦ ἀναθέσῃ νά γράψῃ γαλλιστί καί νά δημοσιεύσῃ μίαν “Ίστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος”, εἰς τήν ὁποίαν ἐξυμνεῖται τό ΕΑΜ καί φέρονται ὡς συνεργᾶται τῶν Γερμανῶν καί ὡς φασίσται ὅλοι οἱ ἐθνικόφρονες πολιτικοί καί λόγοι. Εἶνε καιρός νά ἐξετασθῇ σοβορώτερα τό πρόβλημα τῆς δράσεως τοῦ κ. Μερλιέ εἰς τήν Ἑλλάδα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος, παρά τᾶς ἐπανειλημμένας ὑποδείξεις πού τοῦ ἔγιναν τόσον ἀπό τό γαλλικόν ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ὅσον καί ἀπό τήν γαλλικὴν πρεσβεῖαν, δέν ἐννοεῖ νά παραδεχθῇ ὅτι ἡ ἀποστολή του εἰς τᾶς Ἀθήνας συνίσταται εἰς τό νά ἐργάζεται διὰ τήν διάδοσιν τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος καί ὄχι νά εὐνοῇ τοὺς δυσφημοῦντας τήν Ἑλλάδα».

Ἔστια, 9 Ἰουλίου 1953: «ΠΡΑΚΤΩΡ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟ-ΚΙΟΥΡΙ».

«Δέν γνωρίζομεν ποῖος εἶναι ὁ Νικόλαος Σβορώνος, πού συνέγραψε τήν Γαλλικὴν “Ίστορίαν τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος”, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψε χθές ἡ συνάδελφος

“Καθημερινή”. Ἐξεφυλλίσσαμεν, ὅμως, καί ἡμεῖς τό κακοηθέστατον αὐτό τεῦχος, τό ὁποῖον ἀποτελεῖ ἕναν ὕμνον πρὸς τοὺς σφαγεῖς τοῦ ΕΑΜ καί τοῦ ΕΛΑΣ καί τᾶς... κοινωνικάς μεταρρυθμίσεις τῶν καί ἕνα λίβελλον κατά τοῦ στρατηγοῦ Σκόμπυ, τῆς ἐθνικόφρονος Ἑλλάδος καί τῆς Ἀμερικανικῆς βοηθείας. Καί τό συμπέρασμά μας εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ πράκτορος τῆς Μόσχας, ἐξ ἐκείνων πού ἔχει μεταξὺ τῶν ἀκολούθων του ὁ διεθνῆς ἀπατεῶν Ζολιό, ὁ στολιζόμενος μέ τό ὄνομα τῆς... πενθερᾶς του [ὑπαινιγμός γιά τήν πεθερά τοῦ Ζολιό-Κιουρί, Μαντάμ Κιουρί, διάσημη ἀτομικὴ ἐπιστήμονα]. Ἐρωτᾶται ὅμως: Ἡ Κυβέρνησις Παπάγου τί κάμνει; Διατί δέν ἐφαρμόζει τοὺς κειμένους νόμους, διὰ ν’ ἀφαιρέσῃ τήν ἰθαγένειαν ἀπὸ τό πληρωμένον αὐτό κάθαγμα, πού ἐξευτελίζει τό Ἕλληνικόν του ὄνομα;».

Ἔστια, 16 Ἰουλίου 1953: «ΕΛΑΣΙΤΗΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ».

Νέαν ἀπόδειξιν τῆς ἐνοχῆς τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τό περὶ Νεοελληνικῆς ἱστορίας ἀνθελληνικόν βιβλίον τοῦ πράκτορος τῆς Μόσχας Ν. Σβορώνου, ἀποτελεῖ ἡ ἀναγγελία ὅτι τό ἴδιον Ἰνστιτούτον ἐτοιμάζεται νά ἐκδώσῃ καί νέαν μελέτην τοῦ “διακεκρωμένου—ὅπως τόν χαρακτηρίζει— νέου ἱστορικοῦ καί ἐπιστήμονος” (Σ.Ε. Ταγματάρχου, κατά τό κίνημα, εἰς τό φρουραρχεῖον τῶν δολοφόνων τοῦ Ἐλάς καί μέλους τῆς διοικήσεως ἐπιτροπῆς τοῦ Κ.Κ.Ε.). Ἀναχωρήσας τό 1945 διὰ Γαλλίαν μέ ὑποτροφίαν τοῦ περιβόητου Ἰνστιτούτου, ὁ Σβορώνος—καθὼς μᾶς γράφει ἀναγνώστης μας— εἶχε παραλάβει μεθ’ ἑαυτοῦ δύο σάκκους πλήρεις κομμουνιστικῶν ἐντύπων, ἐκ τῶν ὁποίων πολλά μετέφρασεν ἐν Παρισίοις εἰς τήν Γαλλικὴν, καί τᾶ ὁποῖα τοῦ ἔδωσαν προφανῶς τό ὑλικόν διὰ τᾶ βιβλία του! Αὐτός εἶναι ὁ “λαμπρὸς νέος ἱστορικός”, τοῦ ἐρυθροῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου!... Καί ἐρωτᾶμεν ἄπαξ ἐτι: Τί ἔκαμαν τᾶ ἀρμόδια ὑπουργεῖα διὰ τήν ἀφαίρεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας ἀπὸ τόν ἐρυθρόν πράκτορα;».

Ἔθνος, 16 Ἰουλίου 1953: «ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ».

Εἰς ὅσα ἐγράψαμεν περὶ τῆς ἐξαμβλωματικῆς “Ίστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, τῆς ἐκδοθείσης εἰς τό Παρίσι ἀπὸ ἕνα Κομμουνιστὴν ὀνόματι Σβορώνου καί εἰς τήν ὁποίαν ἐξυμνεῖται τό Ε.Α.Μ., ἐμφανίζονται δέ ὡς συνεργᾶται τῶν Γερμανῶν κατά τήν Κατοχὴν ὅλοι σχεδόν οἱ ἐθνικόφρονες Ἕλληνες ἐπιστήμονες, καλλιτέχναι κ.ἄ., παρεισέφεραν δύο ἀνακρίβεια. Κατ’ ἐγκύρους ἀνακοινώσεις, ὁ κ. Ὀκτάβιος Μερλιέ, διευθυντῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, δέν ἔχει καμίαν ἀνάμειξιν εἰς τήν ἐκδοσιν τοῦ ἀθλίου κατασκευάσματος εἰς τήν ὁποίαν παραδόξως προέβησαν αἱ “Presses Universitaires de France” (εἰς τήν συλλογὴν

“Τί ξέρω;”). Ἐπίσης ὁ κ. Μερλιέ δέν συνέστησε τήν ἀποστολήν εἰς τό Παρίσι ὡς ὑποτρόφου τῆς γαλλικῆς Κυβερνήσεως τοῦ ἐν λόγῳ ὑποκειμένου. Κάμνομεν εὐχαρίστως τήν ἐπανόρθωσιν ἐφ’ ὅσον ἡδικήσαμεν τόν κ. Μερλιέ ἐξ ἐσφαλμένων πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας, δυστυχῶς, κατέστησε πιστευτάς ἢ ἀνίατος συμπάθειά του πρὸς κομμουνιστάς καί κομμουνίζοντάς». Στίς 25 Ἰουλίου 1953 τό Βιβλιοπωλεῖο Kaufmann γνωστοποιοῦσε στίς Presses Universitaires de France ὅτι τό ὑπουργεῖο τύπου εἶχε δώσει ἐντολή στά βιβλιοπωλεῖα νά ἀποσύρουν ἀπό τήν κυκλοφορία τό βιβλίον τοῦ Σβορώνου: «[...] Messieurs, j’ai l’honneur de vous informer, que le Ministère de la Presse hellénique vient de transmettre aux libraires grecs l’ordre de retirer de la vente le No 578 de la Col. “Que sais-je?”. Motif: inexactitudes dans le texte. Veuillez nous faire savoir, si nous pourrions vous retourner les volumes invendus. [...] Signé: KAUFMANN» [Κύριοι ἔχω τήν τιμή νά σᾶς πληροφορήσω ὅτι το ἑλληνικό ὑπουργεῖο Τύπου διαβίβασε στά ἑλληνικά βιβλιοπωλεῖα τήν διαταγή νά ἀποσύρουν ἀπό τήν πώλησιν τό ὑπ’ ἀριθ. 578 τῆς συλλογῆς “Que sais-je?”. Δικαιολόγησις: ἀνακρίβειαι τοῦ κειμένου. Παρακαλεῖσθε νά μᾶς γνωρίσετε ἂν μποροῦμε νά σᾶς ἐπιστρέψουμε τὰ μὴ πωληθέντα ἀντίτυπα. Ὑπογραφή: Κάουφμαν].

Σ’ αὐτή τήν ἐνορχηστρωμένη κακοφωνία μιᾷ προγενέστερη ἐξάιρεση, *Τό Βῆμα*, 29 Μαρτίου 1953: «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ τοῦ κ. Ν. Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ». «Πληροφορούμεθα ἐκ Παρισίων ὅτι ἐκυκλοφόρησεν εἰς τήν γνωστήν μορφωτικὴν σειρὰν “Τί γνωρίζω;”, πού ἐκδίδουν τὰ “Πανεπιστημιακά τυπογραφεῖα τῆς Γαλλίας”, μιᾷ σύντομῃ ἀλλὰ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα “Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος”. Τό βιβλίον αὐτό, γραμμένον γαλλιστί, εἶναι ἔργον τοῦ Ἑλληνοῦ ιστορικοῦ κ. Νικολάου Γ. Σβορώνου ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ἀπό ἐτῶν εἰς τήν Γαλλίαν δι’ ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας ὡς ἐταῖρος τοῦ περιφήμου “Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης”. Τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ ἐκδοσις αὐτῆ εἶναι πολλαπλόν. Πρῶτον, διότι ἡ σύνταξις τῆς πρώτης σύγχρονης νεοελληνικῆς ἱστορίας πού ἀπευθύνεται εἰς τό εὐρὺ γαλλόφωνον κοινόν ἀνετέθη εἰς Ἑλληνα ἐπιστήμονα. Δεύτερον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἔχει, παρά τό σχετικῶς νεαρόν τῆς ἡλικίας του, ἀναγνωρισθῆ ἤδη εἰς τήν Γαλλίαν ὡς ἓνας ἐκ τῶν λαμπροτέρων ἱστορικῶν τοῦ Μεσαίωνος καί τῶν Νέων χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Τέλος δέ πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ σύντομῃ αὐτῆ ἱστορία τοῦ κ. Σβορώνου, περιέχει τὰ πορίσματα τῆς προσωπικῆς καί γόνιμης μελέτης τῶν Γαλλικῶν ἰδίως ἀρχείων καί ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου μιᾷν εἰσαγωγὴν εἰς τήν μεγάλην δίτομην “Ἱστορίαν τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος” πού ἐτοιμάζει ὁ ἴδιος κατὰ παραγγελίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδοτικοῦ ὀργανισμοῦ “Μπέλ Λέττρ” τοῦ συνδέσμου Γκιγιώμ Μπυντέ».

Ο Νίκος Σβορώνος πρὶν φυγεῖν γιὰ τὸ Παρίσι

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σπύρος Ι. Άσδραχάς, μέ τή συνεργασία τών Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδῆ-Hering, Εὐτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, Έλληνική οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας, Πολιτιστικό Ίδρυμα Όμίλου Πειραιῶς, Άθήνα 2003.

τῆς Έλευθερίας Ζέη

Τόμος πρώτος, Εἰσαγωγή, Σπ. Ι. Άσδραχάς • Κεφάλαιο 1, Ό γεωγραφικός ὑπερκαθορισμός, Michel Sivignon • Κεφάλαιο 2, Τό ἀνθρώπινο δίκτυ, Σπ. Ι. Άσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης • Κεφάλαιο 3, Οι μεγάλοι τομεῖς. Οἰκονομία τῆς ὑπαίθρου, οἰκονομία τῶν πόλεων, Ἡ σταθερή τῶν τεχνικῶν, Σπ. Ι. Άσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης • Κεφάλαιο 4, Ἡ διακίνηση τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀγαθῶν. Μιά τυπολογία τῶν μετακινήσεων, Σπ. Ι. Άσδραχάς, Όλγα Κατσιαρδῆ-Hering • Κεφάλαιο 5, Οι πολιτικοί ὅροι τοῦ οἰκονομοῦ. Οι κατακτήσεις καί ἡ οἰκονομική τους λογική, Σπ. Ι. Άσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης, • Κεφάλαιο 6, Ἡ ἀγροτική οἰκονομία, Σπ. Ι. Άσδραχάς • Κεφάλαιο 7, Ἡ κατανομή καί ἡ σύνθεση τῆς βιοτεχνίας. Βιοτεχνία τῆς ὑπαίθρου καί βιοτεχνία τῶν πόλεων, Σπ. Ι. Άσδραχάς • Κεφάλαιο 8, Ἐσωτερικό καί ἔξωτερικό ἔμπόριο. Κέντρα, δίκτυα, πηγές, Traian Stoianovich, Όλγα Κατσιαρδῆ-Hering • Κεφάλαιο 9, Οι τύποι καί οἱ μηχανισμοί τῆς ἀγορᾶς, Traian Stoianovich • Κεφάλαιο 10, Ἡ καθημερινή ἀγορά καί ἡ βίωση τοῦ οἰκονομοῦ, Άννα Ματθαίου (Οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς καθημερινότητας, Σπ. Ι. Άσδραχάς) • Ἐπιλεγόμενα, Ἡ γενική εἰκόνα τῆς οἰκονομίας, Σπ. Ι. Άσδραχάς • Σημειώσεις • Βιβλιογραφία • Γενικό εὑρετήριο • Τόμος δεύτερος, Τεκμήρια, Ἐπιμέλεια Εὐτυχίας Δ. Λιάτα

Ἡ «Έλληνική οικονομική ιστορία», ὅπως δηλώνεται στήν εἰσαγωγή, εἶναι ἡ οικονομική ιστορία τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί τῶν βενετικῶν κτήσεων: τά γεωγραφικά της ὅρια συμπίπτουν ἐπομένως μέ τά πολιτικά ὅρια τῶν κατακτήσεων στή νότια Βαλκανική καί τήν ἀνατολική Μεσόγειο, ἀνάμεσα στόν 15ο καί τόν 19ο αἰώνα, μέ ἐξαίρεση κάποιες περιοχές ὅπως ἡ Μικρά Ἀσία ἢ ἡ Κύπρος. Εἶναι ὅμως καί μία ιστορία πού διαβάζεται μέσα ἀπό διαδοχικά ἐπίπεδα, μέσα ἀπό διαφορετικές ιστορίες.

Τοποθετώντας τά βασικά κατηγορήματα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, συγκεντρώνει ἀρχικά μία λεπτομερῆ τυπολογία ιστορικῆς γεωγραφίας καί δημογραφίας: ἡ ἑλληνική οικονομική ιστορία συνιστᾶ ἐπομένως τίς παράλληλες ἢ διασταυρωνόμενες ιστορίες π.χ. τοῦ «γεωγραφικοῦ ὑπερκαθορισμοῦ» τοῦ Μισέλ Σιβινιόν, ἀφοῦ τό τοπίο τῶν ἀνέμων καί οἱ κλιματικές ἀντιθέσεις αὐτοῦ πού ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὀνομάστηκε «μεσογειακό κλίμα» καθοδηγοῦν τό τοπίο τῶν καλλιεργειῶν καί καθορίζουν τίς μετακινήσεις τῶν κοπαδιῶν ἀφοῦ τά τρεχούμενα νερά καί οἱ

καταναγκασμοί που επιβάλλει ή μορφολογία του εδάφους στην έκρηξη και την ροή τους είναι αποφασιστικά για τις καλλιέργειες που έχουν υψηλές αρδευτικές απαιτήσεις, ενώ όταν τα νερά αιχμαλωτίζονται από τα όρια της φυσικής υγρασίας και των βροχοπτώσεων επιδρούν καθοριστικά στο τοπίο των επιδημιών άφου ή γεωμορφολογία των περιοχών αυτών, πλούσια και αντιφατική, όπως φαίνεται, εγκαθιστά ή διακόπτει δίκτυα πληθυσμικών και εμπορικών μετακινήσεων ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη, ανάμεσα στο βουνό και την πεδιάδα, στην ενδοχώρα και τις ακτές, ή ανάμεσα στα νησιά, απομονώνει ή ενώνει, αποφασίζει για το τοπικό, το περιφερειακό ή το γενικό. Και ενώ ο χώρος είναι «κύπόφορος... των οικιστικών μονιμοτήτων αλλά και των πληθυσμικών εισροών...», ή δημογραφική εικόνα είναι «υπόφορη» των οικονομικών σχέσεων που άρθρώνονται με βάση τη γη, αλλά και της γεωγραφικής τους κατανομής: τα τσιφλίκια της Ήπειρου δίνουν ένα εύγλωττο παράδειγμα των δημογραφικών μεταβολών που μπορεί να επιφέρει ή συγκέντρωση της γης στα χέρια ενός ή λίγων κυρίων, ενώ τα συστήματα συγγενειών με όλους τους κώδικες αλληλεγγύης και τους συμβολικούς ρόλους των φύλων και των μελών της οικογένειας στο Σούλι ή στη Μάνη εξυπηρετούν τα συγκεκριμένα συστήματα κατοχής και εκμετάλλευσης της γης, επομένως τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται στις κοινωνίες αυτές.

Και το οικονομικό περνάει όπωςδήποτε μέσα από το πολιτικό, μεταφράζει τις προθέσεις και τις δράσεις της κατακτητικής κοινωνίας για την επίτευξη των στόχων της κάθε κατάκτησης, τον έλεγχο δηλαδή ή τη συγκέντρωση της γης, την ιδιοποίηση του πλεονάσματος της παραγωγής και την κυριαρχία στη αγορά. Στη σύλληψη του Νίκου Καραλιδάκη ή καλλιέργεια και ή εμπορευματοποίηση των προϊόντων της ελιάς ή του άμπελιού, ή έλλειψη του σιταριού, δέν άποτυπώνουν μόνο τις μακρόχρονες οικονομικές δομές μιας υπαίθρου, είναι συγχρόνως «πολιτική» υπόθεση μιας βενετικής διοίκησης και των αστικών της οργάνων: το οικονομικό μεταφράζει, επομένως, σχέσεις εξουσίας τόσο ανάμεσα στην υπερβάλλουσα κοινωνία της κατάκτησης και τις κατακτημένες τοπικές κοινωνίες, όσο και στο έσωτερικό των τελευταίων. Κυρίως συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση τοπικών έλιτ και στην κάθετη «ρόσφωση» και επικοινωνία τους με τις κοινωνίες των κατακτητών, βενετικές ή όθωμανικές: κοινωνίες καταρχήν στρατιωτικές, με χαρακτηριστικό τό στοιχείο της θρησκευτικής διαφοροποίησης, οι κοινωνίες αυτές επιβάλλουν πανάρχαιες έσωτερικές διαστρωματώσεις, θρησκευτικές άρχικα, διοικητικές άργότερα, στις προϋπάρχουσες μορφές συλλογικής όργάνωσης των κατακτημένων πληθυσμών: «κοινότητες», επαγγελματικές συντεχνίες, Έκκλησία, Φαναριώτες συνιστούν, άκριβώς μέσα από τις περιπέτειες των θεσμών, ένα πλήθος από

ένδιάμεσους άναβαθμούς, ομάδες αλλά και οικογένειες και άτομα που κυκλοφορούν ανάμεσα στα κοινωνικά στεγανά και επιλέγουν τη μία ή την άλλη οικονομική συμπεριφορά, τη μία ή την άλλη οικονομική στρατηγική ανάλογα με τις έπιταγές της ιστορικής συγκυρίας και των μεταβολών στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις: κάπως έτσι γεννιούνται αυτές που ό ιστορικός όνομάζει «τοπικές αυθεντίες». Κάποιες άλλες ομάδες, που προέρχονται κάποτε από τους κατακτημένους αλλά όχι μόνο, έξασφαλίζουν άφανη δίκτυα μιας όριζόντιας επικοινωνίας που δρασκελίζει συχνά τα οικονομικά σύνορα του «τοπικού» στην αντίληψη της έκάστοτε πολιτικής κυριαρχίας, τόσο στη ξηρά όσο και στη θάλασσα: μοναχοί και προσκυνητές, έμποροι και τεχνίτες, καπετάνιοι και «ένδιάμεσοι», σπουδαστές και ένοπλα σώματα της υπαίθρου. Και όλα φαίνονται να εκβάλλουν στο χώρο της ιδέας και του ιδεατού, των προσλήψεων, των «ειδώλων» και των προτύπων, στο σκοτεινό χώρο της ανθρώπινης, συλλογικής αλλά και άτομικής συνείδησης, της «ήθικης και ψυχικής τονικότητας» των οικονομικών συμπεριφορών: θαυμάσιο παράδειγμα ή προσαρμογή του τεχνίτη στην πραγματική κίνηση των τιμών στην αγορά, που «άπό οικονομικό γεγονός μεταγραφόταν σε ήθικό, σε άπαξία των ανθρώπινων συντελεστών της αγοράς και της πόλης». Γοητευτική και τολμηρή γέφυρα ανάμεσά τους ξετυλίγεται εδώ και εκεί ή ιστορία των λέξεων: όνομασίες συστημάτων εκμετάλλευσης της γης και παραγωγής, έργαλείων, καρπών, δικαιωμάτων και θεσμών, επαγγελμαμάτων και υλικών, γλωσσικές μαρτυρίες που ξεπηδούν μέσα από τις πηγές και υπαινίσσονται ένα άκόμη ύπόγειο πλέγμα άνάγνωσης σε ένα πολύτιμο και άνεξερεύνητο άκόμη κοίτασμα ιστορίας.

Μέσα από την τυπολογία των διαφορετικών χώρων-πεδίων διαγράφονται οι μεγάλοι χρόνοι και οι περιοδολογίες τους: οι γεωλογικές μεταβολές στο τοπίο, οι κινήσεις των πληθυσμών τέμνοντα κάποτε από τους μικρούς χρόνους όρισμένων γεωλογικών φαινομένων ή αυτών που όνομάζουμε δημογραφικών κρίσεων. Χρόνοι που, δρώντας παράλληλα με τους χρόνους της άγροτικής οικονομίας, της φορολογίας και της πίστωσης, ή με τις γραμμικές διάρκειες της διατροφής και τις περιοδικότητες της κατανάλωσης (έτήσια, εβδομαδιαία ή καθημερινή) στα άστικά κέντρα και την ύπαιθρο, όπως τις προσεγγίζει ή Άννα Ματθαίου, περιγράφουν διαφορετικούς σφυγμούς μέσα στους όποιους άναπτύσσονται τα οικονομικά φαινόμενα, χωρίς κατ' άνάγκη να τα έπηρεάζουν. Η κυκλοφορία και άνταλλαγή ανθρώπων και αγαθών, τό έμπόριο, θά άνακατανείμουν τη γεωγραφία, με βάση την τριμερή διάταξη του χώρου, σε δύο μεγάλα δίκτυα που συνιστούν δύο οικονομίες-κόσμους, σύμφωνα με τον Τραϊάν Στογιάνοβιτς: τον άτλαντικό-εύρωπαϊκό και τον άνατολικομεσογειακό/δυτικοασιατικό (όθωμανικό), οι όποιοι χωρίζονται και ενώνονται

ἀπό πέντε θάλασσες, ἐνῶ οἱ διαφορετικὲς «ἐθνικὲς», θρησκευτικὲς ἢ κρατικὲς διασπορές, ὡς μεσάζοντες, τίς τέμνουν σὲ μικρότερους δρόμους καὶ πυρῆνες ἐγκατάστασης· χερσαῖα σύνορα-ἄξονες αὐτοῦ τοῦ ἄλλου «χώρου» εἶναι τὰ μεγάλα ποτάμια. Μετατοπίζοντας τοὺς δρόμους καὶ τὰ κέντρα παραγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς –ρυθμιστικοὶ παράγοντες τὸ αἷμα τῆς τροφοδότησης σὲ αιτηρά, ἢ μεταβολὴ τῆς καταναλωτικῆς «ἐπιθυμίας», καὶ ἡ δομὴ τῶν τιμῶν– ἡ γεωγραφικὴ ἀνακατανομὴ τῶν οικονομικῶν χώρων ἀνατρέπει συγχρόνως καὶ τὴν περιοδολόγησή τους· ἡ ἑλληνικὴ οικονομικὴ ἱστορία ἄλλοτε ἐγγράφεται σὲ μιὰ «νεότερη περίοδο» πού ἐρχεται νὰ διαλύσει τὴν «παλαιά» ἢ «μεσαιωνικὴ», καθὼς καὶ τὰ γεωγραφικὰ ὅρια καὶ τὰ συστήματα ἐμπορίου μεγάλων ἀποστάσεων τῶν οικονομικῶν τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου, ἄλλοτε (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου μέχρι τὸ δεύτερο μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα) ὑποτάσσεται στοὺς οικονομικοὺς κύκλους Kondratieff πού γνωρίζει ἡ Εὐρώπη μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἄλλοτε, τέλος, ὑπακούει στοὺς μικρότερους χρόνους πού ρυθμίζουν ἐσωτερικὰ τίς γεωγραφικὲς μετατοπίσεις κάθε «ἐθνικοῦ» δικτύου: ἔτσι, στὴν ταξινόμηση τῆς Ὀλγας Κατσιαρδῆ-Χέρινγκ, τὰ δίκτυα τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς διασπορᾶς

γνωρίζουν τρεῖς περιόδους καὶ τρεῖς διαφορετικὲς γεωγραφίες: τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα μεταφέρονται πρὸς τὴ Δύση καταρχὴν καὶ κυρίως τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, τὸν 17ο μὲ 18ο αἰῶνα πρὸς τίς Παριστινὲς Ἡγεμονίες, τὴν Τρανσυλβανία καὶ τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην ἀργότερα, τέλος τὸν 18ο μὲ 19ο αἰῶνα πρὸς τὸ Δέλτα τοῦ Δούναβη, τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴ Ρωσία (μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζί, 1774), ἀλλὰ καὶ τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ ἱστορία, λέει τὸ βιβλίον, δέν εἶναι πιά μόνο χρόνος, οὔτε μόνο πολλοί, διαφορετικοὶ καὶ παράλληλοι χρόνοι, εἶναι καὶ ρυθμοὶ πού χρειάζεται νὰ μετρηθοῦν στὴν κανονικότητά τους ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναρχία τους: ἀπὸ τίς γενικὲς πιά κατηγορίες τῆς μεγάλης καὶ τῆς μικρῆς διάρκειας στὴν οικονομικὴ ἱστορία μὲ τίς ὁποῖες συνηθίσαμε νὰ μιλάμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φερνάν Μπρωντέλ, περνᾶμε στὴν ἐννοια τῆς ἱστορικῆς «χρονικότητος» μὲ τὴ δική της σύνθετη τυπολογία.

Πάνω σ' αὐτὸ τὸ πλέγμα χώρων καὶ χρόνων στήνονται οἱ μεγάλοι τομεῖς τῆς οικονομίας: βασικὲς ἐννοιες-δομές πού ὑπόκεινται καταρχὴν στοὺς ρυθμοὺς τῆς μεγάλης διάρκειας: μέγιστα ἐξηγητικὰ πλαίσια οἱ κατακτήσεις, ὀθωμανικὴ καὶ βενετικὴ μέ-

σα σ' αὐτά ὁ ἀστικός καί ὁ ἀγροτικός χώρος, ὁ ἠπειρωτικός, ὁ παράκιος καί ὁ νησιωτικός χώρος, τό βουνό καί ἡ πεδιάδα, ἡ μητρόπολις καί οἱ ἀποικίες· ἀλλά καί τό ζευγάρι, τό τσελιγκάτο, ἡ μικρή καί ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, τό πλεόνασμα, ὁ φόρος, ἡ φυσική οἰκονομία καί ὁ ἐκχρηματισμός, ἡ πίστωση καί ἡ καταχρέωση, τό δίκτυο, ἡ κυκλοφορία, ἡ ἀγορά, τό πολιτικό, τό θρησκευτικό, τό καθημερινό. Δομές διόλου ἄγνωστες, ἔχουν ἀποτελέσει τήν πρώτη ὕλη ἢ τό πλαίσιο παλαιότερων ἔργων τῶν ἰδίων τῶν συγγραφέων (ὅπως στήν πολυσυνθετική γραφή τοῦ Νίκου Καραπιδάκη, πού δέν εἶναι καί ἡ συνήθης) ἢ τῆς εὐρύτερης σύγχρονης ιστοριογραφίας. Τό βιβλίον ὡστόσο δέν ἐφησυχάζει πάνω σ' αὐτές· τοποθετώντας τες συγχρόνως κάτω ἀπό τό φακό τῆς κάθε κατάκτησης, ἀλλά καί τῆς μικρῆς διάρκειας, τῆς ιστορικῆς συγκυρίας καί τοῦ «παραδείγματος», τίς μετατρέπει σέ ἀντικείμενα διαρκούς πραγμάτευσης, μιᾶς ἀνοιχτῆς ἱστορίας πού ὀρίζει ἢ χρησιμοποιεῖ τά δικά της σχήματα γιά νά τά ἐμπλουτίσει, νά τά τροποποιήσει ἢ καί νά τά ἀνατρέψει, ἂν χρειαστεῖ. Πραγματοποιεῖται ἔτσι μιᾶ ἀέναη ἐναλλαγή σημαίνοντων καί σημανομένων ἀνάμεσα στά διαφορετικά πεδία καί τούς διαφορετικούς χρόνους· ἡ πόλη εἶναι συγ-

χρόνως ἢ σιταποθήκη μιᾶς ἐνδοχώρας, ὁ πόλος ἔλξης ἀνθρώπων καί χρήματος, ἀλλά καί τό συνάντιο μιᾶς στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς ἐξουσίας ἢ ἐνός οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς «ἐλευθερίας» πού ἐγκυμονεῖ αὐτός μέσα στά ὄρια τῆς κατάκτησης· ὁ ἀγροτικός χώρος εἶναι συγχρόνως ἡ καρδιά τῆς ἐδαφικῆς κατάκτησης, τά τοπία τῶν καλλιεργειῶν, οἱ σχέσεις κατανομῆς καί ἰδιοποίησης τῆς γῆς καί τοῦ πλεονάσματος τῆς παραγωγῆς, τά αἰμοφόρα ἀγγεῖα μιᾶς ἀνθρώπινης μετακίνησης, ἀλλά καί ἡ πηγή μιᾶς ἱστορίας φόβων· ὁ φόρος εἶναι συγχρόνως μιᾶ φυσική ἢ χρηματική πρόσσδος τοῦ δημοσίου, τό κυρίαρχο ἐργαλεῖο ἐνός μηχανισμοῦ κατάκτησης καί «ὑποτέλειας», τό μέσον διαμόρφωσης μιᾶς τοπικῆς ἐξουσιαστικῆς κοινωνίας ἀλλά καί μιᾶς ἀγορᾶς, τό ἰδεολογικό καί ψυχολογικό ἰσοδύναμο τῆς ὑποταγῆς καί τοῦ καταναγκασμοῦ. Ἡ ἀγορά, τέλος, εἶναι «σημεῖο» ὅπου μεταφέρονται ἀγαθά, τεχνικές καί ἰδέες, μέσα ἀπό δρόμους, χερσαίους καί θαλάσσιους (πολύ ἀργότερα καί ἐναέριους)· εἶναι τρόποι ἀνταλλαγῆς· εἶναι ἀνθρώπινα σύνολα πού ἐνδύονται διαφορετικούς οικονομικούς ἀλλά καί διοικητικούς-θεσμικούς ρόλους· εἶναι πλέγμα πολιτικῶν καί οικονομικῶν καταναγκασμῶν καί ρυθμίσεων, ἀλλά καί ἐλευθεριῶν καί

ἀντιστάσεων, συλλογικῶν ἢ ἀτομικῶν ἀλλά καί σύνορο πού, κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς χρονικότητας, ἀνασηματοδοτεῖ ἱστορικά τίς ἔννοιες τοῦ «ἑσωτερικοῦ» καί τοῦ «ἑξωτερικοῦ», τοῦ «ἐθνικοῦ» καί τοῦ «παγκόσμιου», τοῦ θρησκευτικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καί τοῦ γεωγραφικοῦ καί «τόπος» ὀριοθέτησης τοῦ «νόμμου» καί τοῦ «παράνομου», τοῦ «ἠθικοῦ» καί τοῦ «ἀνήθικο». Ἔτσι ἀλέθονται κάτω ἀπό ἕνα νέο φῶς καί ἄλλες, «αὐτονόητες» ὡς τώρα ἔννοιες: τό φυσικό τοπίο, τό κοπάδι, ἡ ἐνδοχώρα, ἡ πρωτεύουσα, ἡ σκάλα, τό ταξίδι, ἀλλά καί ἡ κυριότητα, τό δικαίωμα, τό πρόνομο, ἡ αὐτάρχεια, ὁ κίνδυνος, ἡ ἐλευθερία, ἀλλά καί τό ἀγαθό, καί ἡ τιμή καί τό νόμισμα. Τέλος, μέσα ἀπ' ὅλα τά ἐπιπεδα αὐτῆς τῆς ἱστορίας, μέσω μιᾶς βαθιάς, αὐστηρῆς ὅσο καί ἀντισυμβατικῆς ἀνατομίας τῶν «πραγματικῶν» τῆς ὄρων, ἀνασυγκροτεῖται θεωρητικά μιᾶ ἔννοια πολύπαθη τόσο στήν παλαιότερη ὅσο καί στήν πιο σύγχρονη ἱστοριογραφία, ἡ ἔννοια τῆς κατάρτησης. Γιά νά διατυπώσῃ τή σύνθετη ποιητική αὐτῆς τῆς οικονομικῆς ἱστορίας κατασκευάζεται μιᾶ πολυεδρική, ἐλληνική, ἱστορική «γλώσσα», ἡ ὁποία δέν διστάζει νά χρησιμοποιεῖ πιο ἐκλεπτυσμένα, καί γι' αὐτό πιο εὐαίσθητα καί πιο «τολμηρά» γλωσσικά ἐργαλεῖα, ὅπως π.χ. τό κοινωνικό μόρφωμα τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, ἡ ρευστή ἐξουσία τοῦ Νίκου Καραπιδάκη ἢ οἱ ἐδραῖες πόλεις (*sedentary cities*) τοῦ Τραϊάν Στογιάνοβιτς οὔτε διστάζει νά μεταφράζει, νά ἐξελληνίζει ἢ νά ἐνσωματώνει, καταφέροντας νά δρασκελίσει μέ τά σημανόμενά της τά «ἐθνικά» τῆς ὄρια: στή «γλώσσα» τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ ὁ ὅρος ὑπερκαθορισμός υιοθετεῖται γιά τή *surdetermination*, τό κοῦρσο «μεταφράζει» τό *corso*, οἱ ἀβθεντίες τίς *autorités*, ὅπως καί οἱ ἀρχοντίες εἶχαν «μεταφράσει» τίς *seigneuries*.

Τό βιβλίο αὐτό, ὡστόσο, δέν εἶναι μιᾶ ἱστορία οικονομικῶν χώρων, χρόνων, μηχανισμῶν ἢ ἐννοιῶν μιλάει γιά οικονομικά ὑποκείμενα, δηλαδή γιά ἀνθρώπους: κατακτημένοι καί κατακτητές, κυρίως ὁμοῦ κατακτημένοι, σύνολα ἢ ἄτομα, προνομιούχες μειονότητες ἢ μεγάλες «ἀπρόσωπες» μάζες, χωρικοί τῆς ὑπαίθρου ἢ τεχνίτες τῶν πόλεων, ὅροι τῆς οικονομίας εἶναι οἱ ἀνθρώποι αὐτοί ὑποτάσσονται στούς οικονομικούς ἢ τούς ἐξω-οικονομικούς (πολιτικούς, γεωγραφικούς, δημογραφικούς) καταναγκασμούς, αὐτοί ἐνσωματώνουν τίς μεταφυτευόμενες πρακτικές ἢ τεχνικές, αὐτοί ἀντιτάσσουν στίς οικονομικές ἢ πολιτικές στρατηγικές τῶν κυρίαρχων κοινωνιῶν τοὺς δικούς τους, κάποτε πανάρχαιους, τρόπους, τίς δικές τους οικονομίες αὐτοί καταφεύγουν στό πανηγύρι, ἀγοράζουν κοσμήματα καί πολύτιμα ὑφάσματα, δαυεῖζονται, ταξιδεύουν, συστήνουν συντροφίες καί ἐταιρεῖες, συναλλάσσονται, παραδιάζουν «ἐπικίνδυνα» τή φύση, ἀλλά καί τήν ἐπαγγελματική ἠθική τῶν συντεχνιῶν: ὁ ὅρος «ὑποκείμενο» στό βιβλίο ἔχει ὅλο τό στοιχειῶδες βάρος ἐνός ἱστορικοῦ συντακτικοῦ, ἔχει «τό βάρος τῶν ἀνθρώπων». Ὁ ἱστορικός πού

εἰσήγαγε καί καθιέρωσε τήν ἔννοια τοῦ «οικονομικοῦ μηχανισμοῦ», ἡ ὁποία ἐπανέρχεται 25 χρόνια μετά τοὺς «Μηχανισμούς τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία», δέν τήν ἀντιλαμβάνεται ὡς μιᾶ δομολειτουργική θεωρία τῆς οικονομίας, ἢ μιᾶ ἀφηρημένη οικονομική ὄντολογία, ἀλλά ὡς τή δυναμική τῶν σχέσεων, τῶν βουλήσεων, τῶν δράσεων καί τῶν ἀναπαραστάσεων τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν τους: μιᾶ ζωντανή ἱστορία πού ἄλλοτε ἀνασαινεῖ μέ τίς «μεγάλες πλατιές ἀνάσεις» τῆς μακρᾶς διάρκειας, ἄλλοτε κοντανασαίνει μέ τά λαχανάσματα τῆς συγκυρίας, τῶν γεγονότων καί τῶν μικρῶν πρόσκαιρων ἢ ἐπαναλαμβανόμενων χρόνων, ὅπωςδήποτε ὅμως μέσα ἀπό τίς φρικιάσεις τῆς «ἀνθρώπινης σάρκας» τῆς.

Ἔτσι τό ἔργο αὐτό δέν μπορεῖ νά γίνῃ κατανοητό παρά μόνο μέσα ἀπό τόν διεισδυτικό ἱστορικό οὐμανισμό του: καί μέσα ἀπό αὐτόν τόν οὐμανισμό πρέπει νά δοῦμε τήν ἰδιαίτερη χρήση τοῦ ἱστορικοῦ «παραδείγματος»: δέν ὑπαγορεύεται μόνο ἀπό τίς ἀρχαίες διαθεσιμότητες, μέ τίς ἀσυμμετρίες πού ἐμφανίζονται στό πέρασμα τῶν αἰῶνων καί στήν ἐναλλαγὴ τῶν κατακτήσεων δέν εἶναι ἀπλῶς προϊόν τῆς ἴδιας γεωμετρικῆς ματιᾶς πού συλλαμβάνει συγχρόνως τό κάθετο καί τό ὀριζόντιο, τό μερικό καί τό γενικό, τό τοπικό καί τό εὐρύτερο: πέρα ἀπό τήν ἱστοριογραφική του ἀξία, τήν ἐνταξί του στήν τυπολογία ὡστε νά ἐξυπηρετηθεῖ καλύτερα τό εὐρύτερο σχῆμα, καί πέρα ἀπό τήν ἐρμηνευτική του ἀξία ὡς μοντέλου, τό παράδειγμα ὑπογραμμίζει τήν ὑποταγή τοῦ ἱστορικοῦ στόν ἀνθρώπινο παράγοντα ἀποκαθιστώντας τήν ἐξαίρεση δίπλα στή νόρμα, τοῦ ἱστορικοῦ πού σκύβει πάνω ἀπό τίς μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, πιο λιγότερες ἢ πιο διώσιμες ἐκφάνσεις ἢ τίς ἀνατροπές τῆς δομῆς καί τῆς διάρκειας, καί τίς «ἀκούει» προσεκτικά σάν διαφορετικά ἠχεῖα τῆς ἴδιας συνολικῆς ἱστορίας. Δίπλα στά κλασικά τοπικά παραδείγματα τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας ὅπως τὰ Ἀμπελάκια, τή Δημητσάνα, τή Σύρο καί τήν Ὑδρα, τό φέουδο χωρὶς ἀμπέλια τῶν Ἀτσιγγάνων, τό σεραϊκό σαφράνι καί τό βοιωτικό ριζάρι, ἡ ἐμφάνιση, τέλος, τῆς ἐλιάς στήν «ἐπικίνδυνη θέση» γύρω ἀπό τό Μοναστήρι τοῦ Προδρόμου βορείως τῶν Σερρών, φέρνουν στό φῶς λιγότερο γνωστές ἱστορίες προσαρμογῶν καί ἐξεγέρσεων, δειλίας καί τόλμης, συλλογικῆς ἢ ἀτομικῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας, καί τίς ἐνσωματώνουν στό συνολικό ἱστορικό καί ἱστοριογραφικό γίγνεσθαι.

Καί ὅπωςδήποτε αὐτή ἡ ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ παραδείγματος δέν θά μπορούσε νά συνοδεύεται ἀπό μιᾶ στενόκαρδη ἀντιμετώπιση τοῦ ἱστορικοῦ τεκμηρίου κυρίαρχο αἰτούμενο δέν εἶναι οὔτε ἡ ἀνίχνευση τῆς πληροφορίας οὔτε ἡ ἐκδοση τοῦ ἀδημοσίετου—αὐτά, ὅταν γίνονται, χρησιμεύουν ὡς πρώτη ὕλη στό βιβλίο— ἀλλά ἡ «ἀνάγνωση» καί ἡ ἐνσωμάτωση

τῆς λογικῆς τοῦ τεκμηρίου μέσα στήν ἴδια τήν ιστορική γραφή. Βενετσιάνικοι χάρτες, ἐπιπεδογραφίες, ὑδρογραφίες καί κτηματογραφίες, ἐργαλεία, σκεύη καί κτίσματα, φωτογραφικό ὑλικό καί γκραβούρες, κείμενα τέλος, πολλά κείμενα, δέν ὑποβαστάζουν ἀπλῶς τόν ιστορικό λόγο· ἀπό τήν ἐπίσημη ἔκθεση τοῦ βενετοῦ προβλεπτή μέχρι τά κείμενα τῶν δυτικῶν περιηγητῶν, ἀπό τή διαθήκη τοῦ μικροῦ καλλιεργητῆ μέχρι τό «ίνβεντάριο» τοῦ ἐμπόρου καί τήν «ἀπογραφή τῶν πραγμάτων» τοῦ κόμητα, ἀπό τίς διδασχές τοῦ ἱεροκήρυκα μέχρι τίς πρακτικές ὁδηγίες γιά τή συμπεριφορά τοῦ καλοῦ ἐμπόρου, καί ἀπό τοὺς κανονισμούς μέχρι τήν «οἰκονομική» ἀνάλυση τοῦ λογιου τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ μαρτυρίες πού ξαναβρίσκουμε σέ μιά πλούσια, ὑψηλῆς αἰσθητικῆς καί εὐρέως φάσματος συλλογή στόν δεύτερο τόμο, συνθέτουν μιά δεύτερη ιστορία, ἀποτυπώνουν τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους διῶλίζουν οἱ θεσμοί καί οἱ ἄνθρωποι τό οἰκονομικό. Ἴσως στό δεύτερο αὐτόν τόμο, πού ἔστησε ἐξ ὀλοκλήρου ἡ Εὐτυχία Λιάτα, νά βρῆται τίς πῖο εὐαίσθητες καί τίς πῖο ποικίλες, ὀπτικές καί λεκτικές, ἀναπαραστάσεις τῆς ἡ «βίωση τοῦ οἰκονομικοῦ», ἡ ὁποία βασανίζει τόσο τόν Σπύρο Ἀσδραχά ὥστε νά λανθάνει διαρκῶς στή σκέψη του.

Καί μέσα ἀπό τόν ἴδιο οὐμανισμό πρέπει νά διαβάσουμε τήν ἐπίμονη καί προσεκτική ἀνάγνωση τοῦ «μικροῦ» στήν οἰκονομική ιστορία: τῶν μικρῶν πληθυσμιακῶν μεγεθῶν, τῶν μικρῶν οἰκισμῶν, τῆς μικρῆς «περιουσίας», τῶν μικρῶν τιμαριούχων καί τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν, τοῦ menu peuple πού στή μετάφραση τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά γίνεται *κοσμᾶκης*. Πέρα ἀπό τή λογοτεχνική τῆς ἐμπνευση ἡ λέξη ἔχει τό βάρος τῆς ιστορικῆς ὀρολογίας, ἀφοῦ περιγράφει κανονικότητες τῶν περιοχῶν καί τῶν πληθυσμῶν πού ἐξετάζονται· κυρίως, ὅμως, ἀφοῦ παραπέμπει σέ ἕνα ἄλλο δάθος τῆς κατακτημένης κοινωνίας, ὅπου καταστρατηγοῦνται οἱ διακρίσεις στίς ὁποῖες μᾶς συνήθισαν οἱ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐπιφανειακές ἀναγνώσεις τῶν κοινωνιῶν ὑπό βενετική ἢ ὀθωμανική κυριαρχία: ἀπό τοὺς χωρικούς μέ τή διαπραγματευτική ικανότητα στά «προστύχια» τῶν Ἑπτανήσων, καί τοὺς ζητιάνους τῶν Κραβάρων τοῦ Πονκεβίλ, μέχρι τοὺς ἀελοπιμένους αὐτόχειρες, θύματα ἐνός ἀνισοῦ ἐκχρηματισμοῦ στήν ὀθωμανική πόλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀπό τόν «χειρώννακτα-πένητα» στά Ἄγραφα τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη καί τοῦ Ἀναστάσιου τοῦ Γόρδιου, καί τίς «ταπεινές» δουλειές τοῦ Μακρυγιάννη, μέχρι τά «φανταστικά πλούτη» τῶν ξεπεσμένων εὐγενῶν στήν Κέρκυρα τοῦ Σέν-Σωβέρ, οἱ μικροί αὐτοὶ κόσμοι τοῦ βιβλίου ἐπιβιώνουν καί κάποτε διαμορφώνουν μικρές, τοπικές ἐξουσίες ἢ συνθλιβονται ἀνάμεσα στίς οἰκονομικές πραγματικότητες, στίς ἀρνητικές προσλήψεις καί τά ἰδεώδη τους. Μήπως οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι τελικά ἢ «ὑλὴ πού εἶναι φτιαγμένα τά ὄνειρα»; Μιά τέτοια οἰκονομική ιστορία βέβαια δέν

μπορεῖ νά γραφεῖ παρά μέσα ἀπό καί ὑπό τό βλέμμα ἐνός μαρξιστῆ καί ὄχι μόνο.

Μίλησα προηγουμένως γιά τόν οὐμανισμό τοῦ ιστορικοῦ: τό ἔργο αὐτό, ἀφετηρία καί ἀπόσταγμα τῆς σκέψης καί τῆς ἀγωνίας τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά, γύρω ἀπό τίς ὁποῖες τράφηκαν, ὄνειρευτήκαν ἢ διαψεύστηκαν, γνώρισαν τίς πολιτικές καί ἰδεολογικές ἀναμοχλεύσεις τουλάχιστον δύο γενιές νεότερων ἐλλήνων ιστορικῶν στό Παρίσι καί τήν Ἑλλάδα, εἶναι ὀρόσημο, γιατί συγκεντρώνει ἕνα πλατὺ ἀνθρώπινο δίκτυο καί ἕνα ἀκόμη πῖο πλατὺ καί σύνθετο δίκτυο ἰδεῶν. Ὅλοι οἱ συντελεστές του ταξιδεύουν σέ μιά ἀνοιχτή θάλασσα, μαζί μέ πολλές ἄλλες γενιές εὐρωπαϊκῶν ιστορικῶν, διαβάζοντας τά ἴδια νηολόγια καί προσαρμόζοντάς τα στά «ἐλληνικά» νερά (ὅπως ὁ κύριος συγγραφέας διευκρινίζει τόν ὄρο «ἐλληνικός» στήν εἰσαγωγή του, σ. 21-23). Ἀναδύεται ἔτσι ἕνας δεύτερος, «ιστοριογραφικός» οὐμανισμός καί μιά τρίτη ιστορία, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὁποίας γράφτηκε μέσα ἀπό τίς διατριβές πού διηύθυνε ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς, καί ἡ ὁποία συνοψίζεται, γιά πρώτη φορά τόσο διεξοδικά, στίς ὑποσημειώσεις καί τή βιβλιογραφία τοῦ ἔργου καί ἐνσαρκώνεται σέ πλήθος προσώπων καί τίτλων· καί σέ ἕνα ἄλλο πλήθος πού δέν ἐμφανίζεται στό ἔργο ἀλλά ἀντηχοῦν μέσα σ' αὐτό. Τό βιβλίο καταφέρει ἔτσι νά γφυρώσει τίς εὐρωπαϊκές μέ τίς ἐλληνικές, ἀλλά καί τίς νεότερες μέ τίς παλιότερες γενιές ιστορικῶν, νά συμπλιώσει σέ μιά νέα ἀνάγνωση τόν ιστορικό μέ τόν ἀνθρωπολόγο, τόν κοινωνιολόγο καί τόν οἰκονομολόγο, ἀλλά καί τόν ιστορικό μέ τόν φιλόλογο, τόν ιστοριοδίφη καί τόν μικρὸ τοπικὸ λόγιο, νά ἀξιοποιήσει τό «κλασικό» ἢ τό «ξεπερασμένο» χωρὶς νά ἀφήνει τίποτα νά πάει χαμένο· δέν φοβᾶται νά χωρέσει καί νά ἐπεξεργαστεῖ τά «λάθη», τή στενομυαλιά καί τή μικροψυχία διαφοροτικῶν ιστοριογραφικῶν παραδόσεων (ὁ λόγος κυρίως γιά τήν τεκμηρίωση τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά καί τοῦ Νίκου Καραπιδάκη), δείχνοντας -αἰρετικά ἄραγε- ὅτι τό μέτρο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ιστορικοῦ εἶναι τό ἴδιο τό ἀντικείμενό του, ὁ ἄνθρωπος.

Τό ἔργο αὐτό συγκροτεῖ, ἐν τέλει, μιά σχολή ιστορικῆς σκέψης ἡ ὁποία ὑποστηρίζει, ἄλλοτε πῖο γενναῖα ἄλλοτε πῖο ἄτολμα, ἄλλοτε ρητά ἄλλοτε ὑπαινικτικά, ὅτι ἡ οἰκονομική ιστορία εἶναι μιά συνολική ιστορία πού ἀφορᾷ ὅλους τοὺς ιστορικούς, καί ὅπως-δήποτε ἕνας ἀκόμη τρόπος νά βλέπεις τόν ἄνθρωπο: μιά αἰσιόδοξη δηλαδή ιστορία, ἀφοῦ, ὅσο ὑπάρχουν κοινωνίες ἀνθρώπων καί γενιές ιστορικῶν, μοιάζει νά μὴν ἔχει τέλος. Καί σέ μιά ἐποχὴ ὅπου ὁ κόσμος τῶν ἐλλήνων ιστορικῶν ὀργώνεται ἀπό συντηρητικές ἀδράνειες, διανοητικούς ἐγκεντρισμούς καί ἐφηβικές ἀψιμαχίες, αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ δύο «οὐμανισμοί» εἶναι νομίζω ἡ σοβαρότερη κατάθεση τῶν συντελεστῶν τοῦ βιβλίου, καί κυρίως τοῦ ιστορικοῦ καί δασκάλου πού τό συνέλαβε καί τό ὑλοποίησε, τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά.

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.

τοῦ Δημήτρη Δημητρόπουλου

Η ιστορική βιβλιογραφία μας πρόσφατα ἐμπλουτίστηκε μέ ἕνα νέο σημαντικό ἔργο, τήν *Ἑλληνική Οἰκονομική Ἱστορία, ΙΕ' - ΙΘ' αἰώνας*, πού ἐκδόθηκε ἀπό τό Πολιτιστικό Ἰδρυμα Ὀμίλου Πειραιῶς. Τό ἔργο ἀποτελεῖται ἀπό δύο καλαισθητοῦς, ὀγκώδεις τόμους, οἱ ὁποῖοι ἐκτείνονται σέ 793 καί 455 σελίδες ἀντιστοίχως. Ἡ συνολική του σύλληψη ὀφείλεται στόν Σπ. Ι. Ἀσδραχά. Ὁ ἴδιος ἔχει συγγράψει καί τό μεγαλύτερο μέρος ὄσων κειμένων ἀπαρτίζουν τόν πρῶτο τόμο, ὄπου φιλοξενοῦνται καί συνεργασίες τῶν Νίκου Ε. Καραπιδάκη, Ὀλγας Κατσαρδῆ-Hering, Ἄννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, πού καλύπτουν ἐμπειροστατωμένα, εἰδικά θέματα, στά ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς τους εἶχαν ἤδη ἀφιερῶσει μακρόχρονη ἐρευνητική ἐργασία.

Ὁ πρῶτος τόμος διαρθρώνεται σέ δέκα κεφάλαια πού καλύπτουν τό περιβάλλον, τό πλαίσιο λειτουργίας, τούς ὄρους διαμόρφωσης καί τίς ἐκδηλώσεις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, τόσο στίς περιοχές πού ἦταν ὑπό βενετική ὄσο καί σέ ἐκεῖνες πού τελούσαν ὑπό ὀθωμανική κυριαρχία. Ὁ χῶρος, ὁ πληθυσμός, οἱ ἐπικοινωνίες καί οἱ μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπινων ὁμάδων, τῶν ἀτόμων καί τῶν ἀγαθῶν, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἐξουσίας τῶν κατακτητῶν ἐπί τῶν κατακτημένων, ἡ οἰκονομία τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου, ἡ γεωργία καί ἡ κτηνοτροφία, οἱ ἀγροτικές τεχνικές καί οἱ καλλιέργειες, ἡ βιοτεχνία καί ἡ συντεχνιακή ὄργάνωση, τό ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό ἐμπόριο καί οἱ τόποι ἀσκήσης του, ἡ φορολογία καί ὁ ρόλος τοῦ χρήματος, οἱ τιμές τῶν προϊόντων, ἡ διατροφή, ἡ ἐνδύση, ἡ κατανάλωση συνιστοῦν μερικές ὄψεις ἀπό τό πανόραμα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου πού ἀνάγλυφα παρουσιάζεται στίς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Ὁ δεύτερος τόμος, τόν ὁποῖο ἔχει ἐπιμεληθεῖ ἡ Εὐτυχία Λιάτα, εἶναι τεκμηριωτικός καί συνοδευτικός τοῦ πρῶτου. Περιλαμβάνει μιά πλούσια ἐπιλογή ἐγγράφων, σχεδίων, φωτογραφιῶν καί ἄλλου τεκμηριωτικοῦ ὑλικοῦ πού ὄχι μόνο ὑποστηρίζουν τά κείμενα τοῦ πρῶτου τόμου ἀλλά συγκροτοῦν ταυτόχρονα ἕνα χορταστικό σῶμα πηγῶν γιά τά ἀντικείμενα πού συζητοῦνται ἐκεῖ.

Ἡ *Ἑλληνική Οἰκονομική Ἱστορία* – ὄπως δηλώνεται καί ἀπό τόν τίτλο τῆς – ἀποσκοπεῖ νά προσφέρει μιά συνολική θεώρηση, μιά καταγραφή τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων πού ἐκτυλίσσονται στίς ἑλληνικές περιοχές, γιά τή μακρά περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τόν 15ο αἰῶνα καί καταλήγει στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἡ διεξοδική παρουσίαση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ, πυκνοῦ μά καί ἀναλυτικοῦ, ἔργου ἀπαιτεῖ συστηματική μελέτη καί χρόνο ἰκανό γιά νά «χωνευτοῦν» τά ποικίλα θέματα πού ἀναπτύσσονται καί συζητοῦνται στίς σελίδες του. Ἐδῶ, στό πλαίσιο τοῦ σημειώματος αὐτοῦ, θά ἤθελα νά σταθῶ σέ κάποιες «παράπλευρες σκέψεις», γιά τίς ὁποῖες ἕνα ἀπό τά ἐρεθίσματα ἀποτέλεσαν τόσο τά κείμενα τῶν δύο τόμων, ὄσο καί ἡ ἀναλυτική βιβλιογραφία πού τά συνοδεύει (τ. 1, σ. 675-748). Ἀντικείμενό τους εἶναι οἱ δρόμοι, ἡ μᾶλλον οἱ ἀτραποί, ἀπό τίς ὁποῖες διῆλθε ἡ συγκρότηση τοῦ σώματος τῶν ιστοριογραφικῶν ἐκείνων μελετημάτων γιά τήν οἰκονομική ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου, πού πραγματεῦνται τό χρονικό διάστημα μέχρι τήν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Μέχρι τίς ἀρχές λοιπόν τοῦ 20οῦ αἰῶνα οἱ ἐργασίες πού καταπιάνονταν μέ τήν οἰκονομική ἱστορία τῆς περιόδου τῆς ὀθωμανικῆς καί τῆς βενετικῆς κυριαρχίας εἶναι σποραδικές καί δέν φαίνονται νά ἐντάσσονται σέ ἕναν συνολικό προβληματισμό γιά τό θέμα. Ἡ ἐνασχόληση μέ τά ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς

οικονομικής ιστορίας της περιόδου αυτής είναι, νομίζω, άπότηκο τών πολιτικών και κοινωνικών συγγρούσεων και τών ιδεολογικών ζυμώσεων πού αναπτύσσονται κυρίως από την εποχή του Μεσοπολέμου και μετά. Η οικονομική ιστορία άποτέλεσε συστατικό τους, καθώς οι άπαντήσεις στά έρωτήματα πού έχετε είχαν άμεση σχέση μέ τά μεγάλα άνοικτά ζητήματα της εποχής.

Παρότι όμως ο προβληματισμός για τά θέματα αυτά ήταν γερά άγκιστρωμένος στά κοινωνικά αίτουμένα, θά λέγαμε ότι χαρακτηρίζεται μάλλον από «μοναχικές» προσωπικές πορείες. Άς σταθούμε στά παραδείγματα του Άνδρέα Άνδρεάδη και του Σεραφείμ Μάξιμου, δύο προσώπων πού έκκίνησαν από διαφορετικές άφετηρίες αλλά ύπήρξαν καλοί κοινοί τών ιδεολογικών ρευμάτων και συζητήσεων του καιρού τους και ένέταξαν την οικονομική ιστορία στά ένδιαφέροντά τους. Παρότι είχαν λοιπόν διαφορετικές προελεύσεις —ό πρώτος από την άκαδημαϊκή παράδοση και την πολιτική οικονομία, ο δεύτερος από τή μαχόμενη πολιτική και μάάλιστα την άριστερή μειοψηφία στό κυρίαρχο ρεύμα της κομμουνιστικής άριστεράς— επί πολλά χρόνια δέν βρήκαν στον έλληνικό χώρο παρά λιγοστούς συνοδοιπόρους, δέν δημιούργησαν ισχυρές σχολές. Τό νήμα της δουλειάς τους τό ξαναβρίσκουμε μόλις στά μέσα της δεκαετίας του 1950 στην μελέτη του Ν. Σβορώνου για τό *Έμπόριο της Θεσσαλονίκης τόν 18ο αιώνα*, ένα έργο πού άσκησε καιρία επίδραση στην νεοελληνική ιστοριογραφική παραγωγή, τό όποιο όμως επίσης για αρκετά χρόνια παρέμεινε χωρίς γραπτή άπόκριση. Είναι μάάλιστα χαρακτηριστικό ότι, ενώ εκδόθηκε στά γαλλικά τό 1956, στά έλληνικά μεταφράστηκε ένα άπόσπασμά του τό 1979 —στον τόμο *Οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών 15ος-19ος αί.* μέ έπιμέλεια Σπ. Ι. Άσδραχά— και όλόκληρο σαράντα χρόνια μετά την πρώτη κυκλοφορία του, στά 1996 (έκδ. Θεμέλιο).

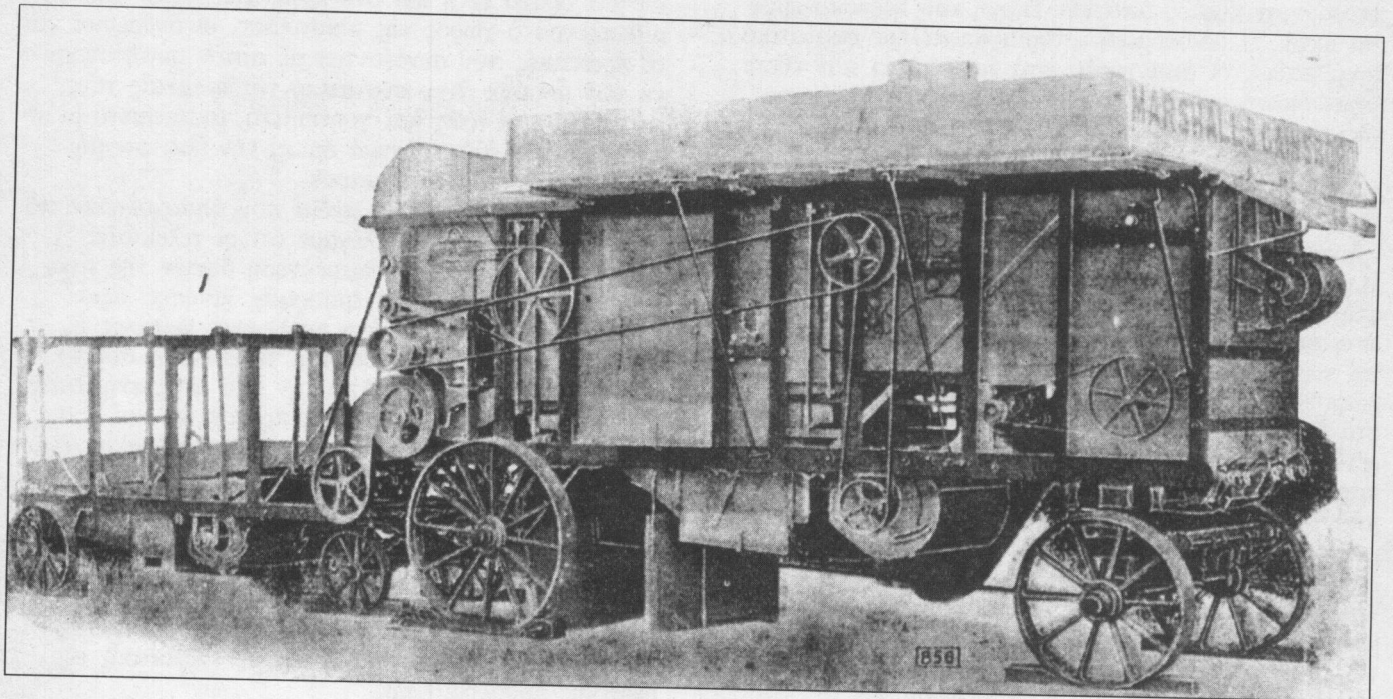
Άπό τά μέσα της δεκαετίας του 1970 άρχίζουν νά βλέπουν τό φώς της δημοσιότητας μελέτες οικονομικής ιστορίας πού κατά κύριο λόγο έπικεντρώνουν τό ένδιαφέρον τους στην προεπαναστατική περίοδο. Η Έπανάσταση του 1821 διαδραματίζει εδώ κεντρικό ρόλο, καθώς οι έργασίες αυτές στην πλειονότητά τους έντάσσονται στις άπόπειρες διερεύνησης τών όρων και τών συνθηκών πού όδήγησαν σέ αυτήν. Φέρουν επίσης τή σφραγίδα τών γενικότερων συζητήσεων και διεργασιών πού διεξάγονται τά χρόνια αυτά στις γραμμές της Άριστεράς. Άλλωστε ή ένασχόληση μέ οικονομικά θέματα από τους ιστορικούς πού άνήκαν στην Άριστερά ήταν άπολύτως έναρμολομένη μέ την προτεραιότητα πού απέδιδε στην οικονομία ή ιδεολογική και πολιτική τους σκευή. Η προσέγγιση τών οικονομικών φαινομένων της ελληνικής ιστορίας έγινε λοιπόν μέσω της πολιτικής και για την πολιτική. Άς σημειωθεί εδώ μία άμφιθυμία

ή όποία διαπέρασε τίσ άντλήψεις γενεών Έλλήνων άριστερών διανοουμένων πού άσχολήθηκαν μέ τίσ άνθρωπιστικές έπιστήμες και ή όποία, νομίζω, έχει αφήσει ορατά ίχνη και στό έργο τους. Ένώ από τή μία πλευρά ο χώρος της οικονομίας, οι άνθρωποι και οι πρακτικές πού συνδέονταν μέ αυτόν συνιστούσαν εκ τών ών ούκ άνευ συστατικό της δουλειάς τους, άναγκαίο, και ίσως και γοητευτικό, άντικείμενο μελέτης, από την άλλη πλευρά όμως, την ίδια στιγμή, άντιμετωπίζονταν άπαξιωτικά.

Όσον άφορά τώρα τά πεδία πού άπασχόλησαν τίσ μελέτες της εποχής, θά λέγαμε ότι οι τελευταίες έστιάζονται κυρίως στην διερεύνηση όψεων της εισαγωγικής και έξαγωγικής έμπορικής κίνησης, άξιολογώντας κατά κύριο λόγο προξενικές εκθέσεις ή άλλα έπίσημα διπλωματικά και τελωνειακά άρχεία της Δυτικής Εύρώπης. Άπό την ίδια δεξαμενή ιδεών, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, προέρχεται και ή συζήτηση πού διεξάγεται την ίδια περίπου εποχή γύρω από ζητήματα πού σχετίζονται μέ τή φύση της γαιοπροσόδου, τό ρόλο της άγροτικής παραγωγής, τών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και τών πόλεων στό πλαίσιο της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας. Η ύπόμνηση μελετών πού δημοσίευαν τά χρόνια αυτά ο Βασίλης Κρεμμυδάς, ο Σπύρος Άσδραχάς, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος κ.ά. είναι νομίζω ένδεικτική της σχετικής προβληματικής.

Άπό τά μέσα της δεκαετίας του 1980 οι έργασίες πού άσχολούνται μέ θέματα οικονομικής ιστορίας της προεπαναστατικής Ελλάδας πυκνώνουν. Οι μελέτες αυτές έχουν κατά βάση ως σημείο άναφοράς τόν τόπο, ο όποιος όμως εδώ δέν άντιμετωπίζεται όπως στην παραδοσιακή τοπική ιστοριογραφία ως μία άφ' έαυτής αξία της όποίας πρέπει νά άναδειχθεί τό ένδοξο παρελθόν και οι ήρωισμοί τών κατοίκων, αλλά ως ένα από τά κομμάτια του μωσαϊκού, ως ένα παράδειγμα πού θά προσφέρει τό δικό του λιθαράκι στην διερεύνηση γενικότερων φαινομένων και στην συγκρότηση μιās συνολικής εικόνας τών οικονομικών δομών.

Ο θεματικός κύκλος πού άπασχόλησε μετά τό 1985 όσες μελέτες οικονομικής ιστορίας άναφέρονταν στην εποχή της όθωμανικής και της βενετικής κυριαρχίας ήταν εύρύς. Οι φορολογικές πρόσοδοι και ή διαχείρισή τους, οι κοινοτικοί θεσμοί, και οι λειτουργίες τους, τό έμπόριο, ή ναυτιλία και ή διακίνηση προϊόντων και άνθρώπων, οι βιοτεχνικές δραστηριότητες, ο ρόλος του χρήματος, ο βαθμός εκχρηματισμού της οικονομίας, ο δανεισμός, ή καταχρέωση και οι έπιπτώσεις, τό καθεστώς ιδιοκτησίας της γής και οι μεταβιβάσεις άκίνητης περιουσίας έντός και εκτός του κύκλου συγγένειας, ο ρόλος τών ελληνικών παροικιών θά έντάσσονταν εύκολα σέ μία ένδεικτική σταχυολόγηση. Άς σημειωθεί εδώ ότι ή ύπαρξη διαφορετικών κυριάρχων και κυριαρχιών σέ μεγάλες έδαφικές ζώνες, κατά τή διάρκεια παράλληλων χρο-

νικῶν περιόδων, ἢ ἄλλου ἢ ἐναλλαγῆ Ὀθωμανῶν καί Δυτικῶν κατακτητῶν δημιούργησαν περιοχές μέ διακριτά χαρακτηριστικά στίς οικονομικές καί κοινωνικές δομές τους, πού ἀντιμετωπίστηκαν μέ ἀνάλογες ὀπτικές στίς ἱστοριογραφικές μελέτες τους.

Τά τελευταία χρόνια ἡ ἀνάπτυξη τῶν σπουδῶν οικονομικῆς ἱστορίας πού ἐντρυφοῦν στήν πρό τοῦ 19ου αἰῶνα περίοδο σέ μεγάλο βαθμό σηματοδοτεῖται ἀπό τήν τροφοδότησή της μέ διδακτορικές διατριβές πού ἐκπονήθηκαν σέ πανεπιστήμια τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἱ ἐργασίες αὐτές ἐπικεντρῶνταν σέ θέματα οικονομικῆς ἱστορίας εἴτε περιλάμβαναν ὄψεις τῶν οικονομικῶν δρωμένων ὡς μιά σημαντική παράμετρο τοῦ ἐρευνητικοῦ μόχθου τῶν συγγραφέων τους. Στή διαμόρφωση τοῦ τοπίου στόν τομέα αὐτό καί στή θεματολογία πού κυριάρχησε, καθοριστική ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ μέσω τῶν πολυάριθμων διδακτορικῶν διατριβῶν πού ἐπέβλεψε στό πανεπιστήμιο Paris I στή Γαλλία καί τῶν θεμάτων μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν πού πρότεινε στούς μαθητές του.

Ἡ ποσοτική κυριαρχία τῶν διδακτορικῶν διατριβῶν –ἐργασιῶν πού ἀπό τή φύση τους ἀπολήγουν στή λήψη ἑνός ἀκαδημαϊκοῦ τίτλου καί ὑπακούουν σέ εἰδικούς κανόνες καί προδιαγραφές– καί τῶν συμπληρωματικῶν ἄρθρων, πού ἐπικουρικά γεννήθηκαν ἀπό τήν ἴδια μήτρα, ἔχει νομίζω διαμορφώσει καί τά τωρινά χαρακτηριστικά τῆς οικονομικῆς ἱστορίας τοῦ ὑπό βενετική καί τουρκική κυριαρχία ἑλληνικοῦ χώρου. Ἔτσι σήμερα ἡ φαρέτρα μας διαθέτει ἰκανό ἀριθμό ἀναλυτικῶν σέ βάθος μελετῶν πού καλύπτουν συγκεκριμένες χρονικές περιόδους γιά ἐπιμέρους τόπους καί ζητήματα, εἶναι λιγοστές ὅμως οἱ συνθετικές μελέτες πού ἀξιοποιοῦν τόν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν πού ἀνέδειξαν οἱ ἐπιμέρους ἐργασίες.

Τό περιβάλλον διαμόρφωσης τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας στήν Ἑλλάδα, ἡ ἀναιμική παρουσία τῶν γειτονικῶν στήν ἱστορία ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν –οἱ ὁποῖες προνομακά κατέφυγαν στή συνδρομή τῆς ἱστορίας– οἱ πολιτικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στόν τόπο καί οἱ συνακόλουθες ἀγκυλώσεις τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν προσέδωσαν ἕνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικό

στis μελέτες πού αναφέρονται στά αντικείμενα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Οἱ μελέτες οικονομικῆς ιστορίας ἕως πρόσφατα, θεσμικά τουλάχιστον, δέν διεξάγονταν στήν Ἑλλάδα, καθώς οἱ συγγραφεῖς τους ζοῦσαν ἢ σπούδαζαν στό ἐξωτερικό –κατά πλειονότητα στή Γαλλία– ἐνῶ ἐπίσης στή χώρα μας δέν ὑπῆρχαν χώροι δεξίωσής τους. Πράγματι, μέχρι τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, ἡ οικονομική καί κοινωνική ιστορία παρέμεναν κόκκινο πανί καί ἦταν σχεδόν ἐξοβελιστές ἀπό τό σύνολο σχεδόν τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων.

Σήμερα τό σκηνικό ἔχει ἀνατραπεῖ. Τά αντικείμενα αὐτά ἔχουν ἐνταχθεῖ στά προγράμματα σπουδῶν τῶν ιστορικῶν τμημάτων τῶν πανεπιστημίων καί ιστορικοί πού εἶχαν ἐντροφήσει σέ αὐτά, ὡς πανεπιστημιακοί δάσκαλοι πλέον, μεταδίδουν στούς φοιτητές τους τό ἐνδιαφέρον γιά σχετικά θέματα. Παρόλ' αὐτά, τόν τελευταῖο καιρό –ὅπως ζωηρά ἀναδείχθηκε καί στό Συνέδριο γιά τήν ιστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας πού διοργανώθηκε ἀπό τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τό Νοέμβριο τοῦ 2002–

ἀρκετοί κάνουν λόγο γιά ὑποχώρηση ἢ κρίση τῶν σπουδῶν οικονομικῆς ιστορίας. Τά εἴκοσι περίπου χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπό τήν πρώτη ἀνθησι, σέ συνδυασμό μέ τίς εὐρύτερες πολιτικές ἀνακατατάξεις ἢ ἀνατροπές καί τίς μετατοπίσεις πού συντελέστηκαν στis προτεραιότητες τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὀδήγησαν ἴσως –μᾶλλον πρόωρα– ἀπό τόν ἐνθουσιασμό τῆς νίττης στό αἶσθημα καταπόνησης τοῦ μεσόκοπου. Ἴσως τό γεγονός ὅτι, μετά ἀπό μακροχρόνιο ἀποκλεισμό, διανύθηκε μέ ταχύτητα δρομέα μικρῶν ἀποστάσεων, δηλαδή σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἡ ἀπόσταση ἀπό τή διεκδίκηση στήν ἀποδοχή, στήν ἐνταξη καί στήν ἐδραίωση δέν εἶναι ἄμοιρο εὐθυνῶν. Μέ αὐτή τήν ἐννοια τό ἔργο πού μᾶς χάρισε ὁ Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς καί οἱ συνεργάτες του, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἔχει καί τό χαρακτήρα ἀποτίμησης τῆς ἕως τώρα συσσωρευμένης γνώσης, προσφέροντας συμπυκνωμένα τήν καταγραφή μιᾶς δημιουργικῆς καί γόνιμης ἐποχῆς, αὐτῆς τῶν νεανικῶν χρόνων τῆς ἐλληνικῆς οικονομικῆς ιστοριογραφίας γιά τήν προεπαναστατική ἐποχή.

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Γ. Βασλαματζής, Ν. Χαμπέρης, Β. Φαλάρας, Δ. Κατσούλας (έπιμέλεια)
Έκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003

του Θανάση Τζαβάρα

Μέ αυτό τον φιλόδοξο τίτλο κυκλοφόρησε πρόσφατα ένας τόμος, έκφραση του προβληματισμού σχετικά με το μέλλον της ψυχανάλυσης, που καταγράφει εν μέρει τουλάχιστον ένα συνέδριο της Έλληνικής Έταιρείας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, που έλαβε χώρα τό Νοέμβριο του 2000 στην Αθήνα. Μέ αυτή την ευκαιρία η Έταιρεία αυτή γιορτάζει και τά 25 χρόνια από την ίδρυσή της και θά πρέπει νά υπενθυμίσουμε ότι η Ε.Ε.Ψ.Ψ. είναι η πρώτη ομάδα ψυχαναλυτικώς προβληματισμένων επαγγελματιών που πήρε τή νομική μορφή μιάς Έταιρείας, στην πρόσφατη δεύτερη περίοδο τής διαδρομής τής ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Είναι αξιολόγου νά τονιστεί ότι σέ αυτό τόν, όπως είναι φυσικό, πολυποίκιλο και πανσπερμικό τόμο μπορεί κάποιος νά συναντήσει πολλών ειδών προβληματισμούς, μερικοί τών οποίων αξίζουν τόν κόπο νά κρατήσουν τήν προσοχή μας. Αρχίζοντας στην ουσία από τό τέλος θά χαιρετίσουμε χωρίς άμφιβολία τήν εκτός τών τειχών ψυχαναλυτική συζήτηση για τό κινηματογραφικό έργο και νά τονίσουμε τή σημαντική παρουσία σέ αυτό τό συνέδριο του έλληνικής καταγωγής εν Αμερική ψυχαναλυτή, Γεωργίου Μωραϊτή. Ο τιμώμενος προσκεκλημένος, έξω από τά λίαν ενδιαφέροντα που άναφέρει σχετικά με τή σημασία γι' αυτόν αλλά και για τήν ψυχανάλυση στην Ελλάδα του πατέρα του Δημητρίου Μωραϊτή, ό οποίος εισήγαγε τήν άτομική ψυχολογία του Άντλερ στόν τόπο μας, αναφέρεται και με υπαινικτικό αλλά σαφή τρόπο σχετικά με τή διαμόρφωση τών ψυχαναλυτών τή δεκαετία του 1950, όταν μετανάστευσε στίς ΗΠΑ και εκπαιδεύτηκε στό Ψυχαναλυτικό Ίνστιτούτο του Σικάγου. Οί σαφείς του αναφορές για τήν όρθοδοξία τών γεροντοτέρων ή τόν δογματικό ρόλο τής επίκρα-

τούσας στό Σικάγο ψυχολογίας του self του Κόχουτ (Kohut), είναι λίαν διδακτικές για τή θεσμική όργάνωση τών περι τά ψυχαναλυτικά άσχολουμένων και στην Ελλάδα, ακριβώς σέ αυτή τήν προοπτική ενός δεύτερου αιώνα ψυχανάλυσης. Θά πρέπει νά τονιστεί βέβαια ότι οί ύφέρπουσες έπιστημολογικές άνησυχίες σέ πολλά κείμενα του τόμου, δέν μπορούν παρά νά έγείρουν μιά σειρά άποριών. Πρέπει στην πραγματικότητα νά κατανοήσουμε τό τί μπορεί νά σημαίνει τό έρώτημα που θέτει ό Βαλλερωστάν (Wallerstein) και επαναλαμβάνει ό Γ. Βασλαματζής: εάν ύπάρχει μιά ψυχανάλυση ή πολλές; Είναι ένα ψευδοπρόβλημα, κατά τήν εντύπωση μας, για τό λόγο ότι μιά, ένωμένη και άχραντος θεωρία δέν ανήκει στό πεδίο του έπιστημονικού προβληματισμού, αλλά περισσότερο στό πεδίο τής θεολογίας ή τής ιδεολογίας. Θά ίσχυριστούμε ότι ήδη στή θεωρία του Φρόντντ έμπεριείχεται ή πολυφωνία, γιατί μιά θεωρία εξελίσσεται, αλλάζει, συμπληρώνεται, χωρίς κατ' ανάγκη νά καταργεί λογικά και χρονικά προγενέστερες προκείμενες της. Απόδειξη τούτου οί δύο συμπληρωματικές θεωρίες τής τοπογραφικής όργάνωσης του ψυχισμού στόν Φρόντντ. Έτσι, λοιπόν, είτε οί έρωτήσεις μας είναι ως προς τήν τεχνική, είτε ως προς τή θεωρία, είτε σέ ποικίλες εφαρμογές και προκλήσεις, παραμένει ότι σέ κάθε στιγμή τής ψυχαναλυτικής μας ζωής καλούμαστε νά ξανα-ανακαλύψουμε τήν πρακτικο-θεωρητική μας ύπόσταση. Στην πανσπερμία τών θεμάτων και τών συγγραφέων ό άναγνώστης θά βρει ενδιαφέροντες προκλήσεις και θά του γεννηθούν λίαν ενδιαφέροντα έρωτήματα, άρκεί νά μήν βρισκείται παγιδευμένος στόν οποιοδήποτε προβληματισμό περι όρθης δόξας...

...ΦΙΛΟΝ ΦΑΟΣ

Τηλεφάος: Χρυσούλας Σπυρέλη, Ἀγρίνιο 2003

τοῦ Νίκου Ἀντωνάτου

Στιβαρή κι ἀληθινή γραφή, πού παραμένει κι ὅταν ἀκόμη λέει τὰ χιλιοειπωμένα. Ἄλλωστε δέν ἔχει ἀπομείνει τίποτε στήν οὐσία γιά νά λεχθεῖ πρωταρχικά.

Σκόνη τότε ἀόρατη κάθομαι δίπλα στίς λέξεις ἀφηγεῖται, καί

στῆς ἐφηβείας τήν ἀχαράκωτη φλούδα

Ἔστω μας ἡ ζωὴ ἕνας στίχος, στό βάθος βάθος νά λαμπυρίζει, νά σιγοτρέμει, μέ τήν ἀστάθεια τῆς ὑπαρξῆς καί τήν ἐπιμονή τῶν ἀστρων.

Ἦξερα πὼς ἐρχόσουν Φῶς
γι' αὐτό γινόμεν ὄλο
καί πύο πυκνὸ σκοτάδι.
Τώρα πού δέν ὑπάρχω πιά
πανηγυρίζουν οἱ ἐποχές!

.....
Τώρα σοῦ λέω, πού δέν ὑπάρχω πιά
μ' ἀνοίγουν τό δρόμο νά σέ φτάσω.

Σᾶς μιλάω γιά τήν ποιήτρια Χρυσούλα Σπυρέλη. Μιά τόσο καθαρὴ φωνή, πού ἀπ' τήν πρώτη της συλλογὴ ἀνοίχτηκε στοὺς ὀρίζοντες, λές γεννημένη ἀστέρι. Μέ τὰ φτερά μιᾶς Αἰτωλίας, ἀρχέγονης, πού λάτρεψε ἀπὸ παιδί τοὺς μύθους της, καί τώρα ταπεινὸς της ὑπερασπιστής, μᾶς τήν προτείνει, σάν λίθο φιλοσοφικὴ στό ποιητικὸ της σύμπαν μέσα. Ἔστω ἡ γῆ ἕνα ἀστέρι, κάτω ἀπ' τό μικροσκοπιο κάποιου θεοῦ, κι ἐμεῖς μεγεθυμένοι, ὑπὸ παρακολούθησιν, καθὼς οἱ πρόγονοί μας ἀκράδαντα πιστεύαν. Κι ἐκεῖ, κάτω ἀπ' τό μικροσκοπιο, γεννιέται ἕνας μεγαλειώδης στίχος,

Δός μου τό χῶμα καί μεῖνε νερό

κλείνοντας μέσα του ὄλο τό μεγαλεῖο τῆς δημιουργίας καί ἐκτινάσσοντας στόν ἀέρα ὄλα τὰ μικροσκοπία θεῶν καί δαιμόνων. Αὐτός ὁ στίχος σ' ἕνα ποίημα διαστικὸ, στενάζει ζητώντας τὴ συνέχεια ἢ τὴν ἀσυνέχειά του. Ἔστω αὐτὰ «στό Φῶς», τὴν πρώτη ἐνότητα.

Στὴ δεύτερη, μέ τίτλο «Σιωπὴ», ξεχωρίζει ἕνα ποίημα, πού σημαδεύει ὁ μαῦρος του τίτλος: ΣΤΕΡΗΜΕΝΟΙ. Σ' αὐτὸ νομίζω πὼς συναντιέται ἡ λυρικὴ εὐρωπαϊκὴ παράδοση εὐτυχισμένα. Σ' ἕνα ἄλλο

ποίημα τῆς ἴδιας ἐνότητας, πάλι μέ μαῦρο τίτλο: ΑΡ-ΝΗΣΗ, ἡ ποιήτρια αὐτοπροσδιορίζεται λέγοντας,

δεῖξτε τὴν πορφυρὴ μου ἐσάρπα
καί πέστε τους
κοιμήθηκα μ' ἕνα ποίημα.
Δέ θά γυρίσω!

Στίχοι πού μέ γυρίζουν πίσω, σέ τόσο ἀγαπημένα μου διαβάσματα, ὥστε δέν θά μέ πιστέψετε ἂν σᾶς τὰ πῶ, ἀκόμη καί ἡ ποιήτρια, φοβᾶμαι. Στά δάχτυλά της ματώνουν ὀνόματα οἰκεῖα καί τοπωνύμια, πρόσωπα καί πράγματα, πού τρέμει μήπως τυχόν καί τὰ προδώσει ἢ ποιήσῃ της, ἀφήνοντάς τα ἀπ' ἔξω. Κι ἡ ἴδια, μέ τόσην ἐντιμότητα τὰ εἰσάγει, ὥστε καί ὅταν ἀκόμη παραμένουν ἀδιάφορα στόν ἀναγνώστη, καθόλου νά μὴν ἐνοχλοῦν. Πρόκειται γιά λογαριασμοὺς τῆς ψυχῆς, πού ὄλους κάποτε μᾶς βαραίνουν. Γι' αὐτὸ καί τοὺς χαρίζει μιάν ὀλόκληρη ἐνότητα, τὴν τρίτη, μέ τίτλο «Ἀφιερωμένα».

Ἡ γλώσσα της ἀποπνέει ὄλο τό σεβασμὸ πού (πρέπει νά) τῆς ὀφείλουμε, γιά ὅ,τι μᾶς δίνει καί εἶναι σέ πλήρη ἀντιστοιχία μ' αὐτὸ πού ἐκφράζει – κάτι πού δέν συναντᾶς πλέον τόσο συχνά. Μὴ διεκδικώντας καμία ἰδιαιτερότητα (εἴτε σχολῆς, εἴτε γενιᾶς κ.τ.λ.) παραμένει εὐγενικὰ χωνεμένη στό σῶμα τῆς ποιήσεως.

Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι, ἡ Χρυσούλα Σπυρέλη. Μιά γνήσια ποιήτρια, στό ξεκίνημά της, ὅσο κι ἂν ἡ ἴδια διαστικὴ νά τό πιστέψει ἀκόμη. Τό «Τηλε-φάος» της μᾶς προετοιμάζει γιά περισσότερο ποιητικὸ Φῶς – καί σκοτάδι. Ἔτσι πιστεύω.

ΣΤΕΡΗΜΕΝΟΙ

Κι ἦταν ὁ ἔρωτας μέσ στό πηγάδι
κρύο νερό πού δέν ἀνέθηκε
στά χεῖλη κανενός...

Καί καθρεφτίζοντας σ' ἐκεῖνο διαστικὰ
τυφλοὶ καλοντυμένοι,
μέ ψευδαισθήσεις παντοκράτορα Θεοῦ
καί μέ κουβέντες μάγων δανεικές.

Κι ἦταν ὁ θάνατος καθρέφτης
πού δέν τὸν ἄγγιξαν ποτέ
γιά νά τοὺς δώσει μάτια...

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΕΛ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΩ- ΝΑ ΤΗΣ ΕΟΚΑ

Θά ήθελα νά καταθέσω, λιτά καί περιεκτικά, κάποιες απόψεις γιά τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ (1955-59), ώς άπάντηση στην κριτική πού μου άσκήθηκε από τόν δημοσιογράφο - έρευντή Μιχάλη Μιχαήλ (Ο Πολίτης, τεύχος Μαΐου), πιστεύοντας άκράδαντα στίς άρχές του γόνιμου καί δημοκρατικού διαλόγου.

Έχω τήν έντύπωση ότι ό άνωτέρω συνεργάτης του Πολίτη, σέ μία προσπάθεια νά βρεΐ όποσδήποτε ψεγάδια στον άντιαποικιακό-άπελευθερωτικό άγώνα τής ΕΟΚΑ, χάνει τό δάσος κολλώντας στά δέντρα.

Προσωπικά, ουδέποτε άρνήθηκα ότι οι σχέσεις Μακαρίου-Γρίβα ήταν προβληματικές καί οι θέσεις τους συχνά αντίθετες. Ουδέποτε διατύπωσα τήν άποψη ότι στην ΕΟΚΑ ήταν «όλα ρόδινα», όπως ισχυρίζεται ό κος Μιχαήλ. Ουδέποτε άρνήθηκα τή συνεισφορά τής κυπριακής άριστεράς στην ύπόθεση τής αυτοδιάθεσης-ένωσης (στό τελευταίο μου βιβλίο μάλιστα γιά τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ, έκδ. ΣΤΡΑΤΙΩΤ. ΙΣΤΟΡΙΑ, Άθήνα 2003, παραθέτω σειρά προκηρύξεων του ΑΚΕΛ πού μιλούσαν γιά ένωση). Δέν μπορούσα όμως νά μήν στηλιτεύσω τήν όδιδιακή μεταστροφή μερίδας τής άριστεράς, πού στάθηκε έχθρικά άπέναντι στον άγώνα καί κατηγορούσε τά στελέχη τής ΕΟΚΑ ως «βαρελέτους», «δυναμιτιστές» κτλ.

Στήν Κύπρο είχαμε τό μοναδικό φαινόμενο παγκοσμίως, νά ξεσπά άντιαποικιακό-άπελευθερωτικό άγώνα κόντρα στον κατεξοχήν τότε φορέα του ήμπεριαλισμού (Μ. Βρετανία) καί ή ήγεσία τής κυπριακής άριστεράς νά ταλαντεύεται ή καί νά έχθρεύεται τόν άγώνα αυτό, αντί νά γίνει προστάτης. Άν ένοχλούσε ότι στρατιωτικός άρχηγός είχε αναλάβει ό (ναί!

άντικομμουνιστής) Γρίβας, ή άριστερά μπορούσε, αντί νά ποντιοπλατίξει, νά ιδρύσει τή δική της όργάνωση καί νά παλέψει γιά τή λευτεριά. Όπως ακριβώς στον άντιφασιστικό άγώνα είχαμε τόν ΕΔΕΣ (συντηρητικοί-δεξιοί) καί τόν ΕΛΑΣ (προοδευτικοί-κομμουνιστές). Γιατί δέν τό έκανε αυτό ή Άριστερά στην Κύπρο καί έμεινε θεατής; Άν διαφωνούσε μέ τόν Γρίβα γιατί δέν έφτιαξε τή δική της «ΕΟΚΑ»;

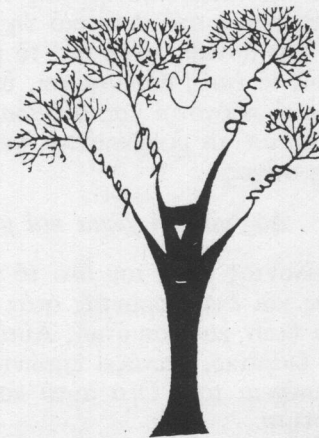
Ός προς τίς έκτελέσεις κομμουνιστών από τήν ΕΟΚΑ, έπιμένω ότι έπρόκειτο περί συνεργατών των Άγγλων. Άν έγιναν όμως τέτοιου είδους ακρότητες καί μέ γνώμονα καθαρά ιδεολογικά κριτήρια, είναι άπαραδέκτο καί κατακριτέο. Καί εύχαρίστως, αν ό κος Μιχαήλ διαθέτει άποδείξεις γιά πραγματικά περιστατικά καί πρόσωπα πού δολοφονήθηκαν, νά άνοίξει ένας γόνιμος διάλογος.

Άς αναλογιστούμε πάντως ότι καμία επανάσταση δέν υπήρξε άλάθητη καί δίχως ιδεολογικές συγκρούσεις καί ακρότητες, από τήν Γαλλική καί τό δικό μας 1821 ως τήν Όκτωβριανή. Καί εδώ είναι ή ουσία. Ούτε ή ΕΟΚΑ υπήρξε ή τέλεια όργάνωση, ούτε τά όποια λάθη καί εμπάθειες (άνθρωπινα γάρ) μπορεί νά άποφεύχθηκαν. Δέν παύει όμως νά άποτελεί τήν τελευταία μέχρι σήμερα έποποιία του Έλληνισμού, μέ αίτημα παλλαϊκό καί δημοκρατικό (αυτοδιάθεση-ένωση) πού δυστυχώς άλλοι στό μέλλον κατηλεύθηκαν καί κηλίδωσαν. Γιατί τά διαχρονικά ιδανικά ζούν, οι άνθρωποι είναι αυτοί πού τά κακοποιούν. Τέλος, προκαλεί έντύπωση ή εμπάθεια τής άριστεράς προς τό πρόσωπο του Γρίβα, άκόμη καί ως στρατιωτικού. Ο «στενοκέφαλος μωροφιλόδοξος» πού άναφέρει άπαξιωτικά ό κος Μιχαήλ, κατεξουτέλισε καί εξέθεσε διεθνώς μία αυτοκρατορία (τήν Βρετανική) καί ως στρατιωτικός πέτυχε τόν στόχο: τήν διεθνοποίηση του άγώνα. Προφανώς ή άριστερά δέν του συγχωρεί ότι υπήρξε άντικομμουνιστής.

Προσωπικά θά έκφραζόμουν τό ίδιο θετικά γιά όποιοδήποτε ήγούνταν ενός τέτοιου άγώνα, είτε κομμουνιστής ήταν, είτε συντηρητικός είτε ότιδήποτε.

Καί είναι μελαγχολικό, ενώ έχουν έκφραστεί μέ θαυμασμό γιά τόν στρατιωτικό Γρίβα προσωπικότητες καί κινήματα τής άριστεράς ανά τόν κόσμο (άπό τόν Φιντέλ Κάστρο μέχρι τούς Βιετκόνγκ καί τά λατινοαμερικάνικα κινήματα), ή έλληνική άριστερά νά έπιμένει νά τόν καθυβρίζει καί νά παλεύει νά μειώσει τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ. Προφανώς υπό τό βάρος των ένοχών της, γιατί τήν ώρα πού έπρεπε ΑΠΕΙΧΕ από τό προσκλητήριο τής Ιστορίας.

Σταύρος Καρκαλέτσης
Ιστορικός-συγγραφέας

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΟΚΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΣΤ. ΚΑΡΚΑΛΕΤΣΗ

Έχω την άποψη ότι η ιστορία δέν γράφεται με αφορισμούς, ούτε με απόκρυψη γεγονότων. Γι' αυτό ως έρευνήτης της περιόδου 1955-59 και των όσων συνέβησαν στην Κύπρο αντέδρασα σέ όσα —κατά τη γνώμη μου— λανθασμένα έγραψε ο ιστορικός Σταύρος Καρκαλέτσος στό περιοδικό «Ιστορικά θέματα» (τεύχος 17, Απρίλιος 2003).

Έπειδή από την πάλη των αντιθέτων παράγεται αποτέλεσμα και έπειδή είμαι όπαδός του όρθου διαλόγου, θά σχολιάσω τά όσα γράφει ως απάντηση στό άρθρο μου πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό 'Ο Πολίτης (Μάιος 2002).

Θέλω από την αρχή νά υπογραμμίσω ότι ο συγγραφέας μέ την απάντησή του μέ απογοητεύσει διπλά.

Πρώτο, γιατί άνέμενα από έναν ιστορικό νά σχολιάσει ή νά ανατρέψει τά όσα ντοκουμέντα παρουσίασα στό άρθρο μου. Δυστυχώς αντί απάντησης αναλώνεται σέ ανακύκλωση γνωστών «έπιχειρημάτων» αποφεύγοντας έπιμελώς νά άγγίξει την ουσία.

Δεύτερο (και χειρότερο), ο συγγραφέας επαναλαμβάνει θέσεις και απόψεις και θέτει έρωτήματα τά όποια ήδη απαντούνται στό πρώτο άρθρο και ειλικρινά διερωτώμαι άν τά έχει λάβει υπόψη του. Γιατί δέν απαντούνται τά έπιχειρήματα πού παρέθεσα;¹

Έπί της ουσίας

Μπορεί ο κ. Καρκαλέτσος νά μήν άρνήθηκε ποτέ (όπως γράφει) ότι

οι σχέσεις Μακαρίου-Γρίβα ήταν προβληματικές ή ότι στην ΕΟΚΑ όλα ήταν ρόδινα. Ούτε άρνήθηκε την προσφορά του ΑΚΕΛ και της 'Αριστεράς γενικότερα στην υπόθεση της Ένωσης.

Δέν ξέρω τί έγραψε άλλου ο συγγραφέας. Προσωπικά έκρινα εκείνο πού διάβασα και πού έδινε την εικόνα την όποια σχολίασα.²

Στό άρθρο του, όπως λέει, στηλίτευσε την «όθιδιακή μεταστροφή μερίδας της άριστεράς, πού στάθηκε έχθρικά άπέναντι στόν άγώνα και κατηγορούσε τά στελέχη της ΕΟΚΑ ως “βαρελότους”, “δυναμιτιστές” κτλ.».

Κατά την άποψή μου ο κ. Καρκαλέτσος υίοθετεί πλήρως την (πολλές φορές άνιστόρητη) γραμμή των Συνδέσμων 'Αγωνιστών ΕΟΚΑ και δέν λαμβάνει καθόλου υπόψη άλλες ιστορικές μαρτυρίες και γεγονότα πού ανατρέπουν αυτές τις απόψεις.³

Η μελέτη της περιόδου πρό της 1ης 'Απριλίου 1955 θά καταδείξει ότι όταν υπήρχαν πληροφορίες ότι κάτι έτοιμαζόταν στην Κύπρο ή όταν ο ραδιοσταθμός των 'Αθηνών έλεγε ότι ήρθε ο καιρός οι Κύπριοι νά σκεφτούν και τή λύση των όπλων, τό ΑΚΕΛ μέ ανακοινώσεις του τόνιζε ότι τέτοια εξέλιξη θά οδηγούσε στό χαντάκωμα του κυπριακού και της Ένωσης.⁴ 'Αρα τό ΑΚΕΛ καθόλου δέν σημείωσε όθιδιακή μεταστροφή αλλά παρέμεινε πιστό στή γραμμή του μαζικού πολιτικού άγώνα πού προωθούσε. Και υποστήριξε αυτή τή μορφή άγώνα έπειδή έκρινε ότι δέν υπήρχαν οι δυνατότητες για ένοπλη δράση.

Περί συμμετοχής του ΑΚΕΛ στόν ένοπλο άγώνα

1. Επικρίνει τό ΑΚΕΛ γιατί δέν έλαβε μέρος στόν ένοπλο άγώνα μέ αποτέλεσμα ο άγώνας της Κύπρου νά είναι ο μοναδικός παγκόσμια πού έγινε χωρίς τή συμμετοχή της 'Αριστεράς.

Στό προηγούμενο άρθρο μου απέδειξα μέ γραπτές μαρτυρίες και έγγραφα του ίδιου του Γρίβα, αλλά και άλλων της ΕΟΚΑ ότι ή ίδια ή όργάνωση απέκλεισε τό ΑΚΕΛ από τόν άγώνα. Τά συνέδεα μάλιστα και μέ την ψευδή κατάρχιση του Γρίβα στό άπομνημονεύματά του ότι δέν υπήρχαν έμπειροπόλεμοι Κύπριοι. Γιατί απέφυγε νά τά σχολιάσει ο κ. Καρκαλέτσος; Βεβαίως, για νά είμαστε δίκαιοι, κι έχοντας υπόψη μας τή θέση του ΑΚΕΛ δέν είμαστε καθόλου σίγουροι άν θά άπαντούσε θετικά σέ μία τέτοια πρόσκληση. Όμως άλλο τό ένα, άλλο τό άλλο.

2. Ίσχυρίζεται ότι τό ΑΚΕΛ έχθρευόταν την ΕΟΚΑ και προς τό τέλος αφήνει και την αιχμή ότι βαρύνεται μέ ένοχές για τή στάση του. Θά υποβάλω ένα έρώτημα στό όποιο έλπίζω νά έχω απάντηση: Γνωρίζει ο κ. Καρκαλέτσος ποιά ήταν ή αριθμητική δύναμη του ΑΚΕΛ εκείνη την εποχή; Γνωρίζει ότι σέ πολλά χωριά (όπου ήταν κρυμμένος και διεσπαρμένος ο κύριος όγκος των άγωνιστών της ΕΟΚΑ) ή δύναμή του έφτανε μέχρι και 70% ή στή χειρότερη των περιπτώσεων υποστηριζόταν από τό ένα τρίτο και πλέον των κατοίκων; 'Αν τό κόμμα αυτό πολεμούσε την ΕΟΚΑ —όπως υποστηρίζουν οι όπαδοί της και προφανώς αποδέχεται ο συγγραφέας— θά ήταν πολύ δύσκολο νά μεθοδεύσει μαζική κατάδοση αυτών των άγωνιστών εν μία νυκτί; Και τί θά γινόταν τότε, θά έμενε ΕΟΚΑ; Γιατί δέν τό έκανε και νά πάρει και τή ρεβάνς; Αυτό από μόνο του νομίζω άπαντά σέ πολλές άπορίες, αλλά θά ήταν χρήσιμο νά έχουμε τις απόψεις του κ. Καρκαλέτσου.

3. Έχει υπόψη του ο συγγραφέας ότι πολλοί της ήγεσίας του κόμματος κατηγορήθηκαν χωρίς αποδείξεις —και κατηγορούνται ακόμα— ότι έπαιξαν προδοτικό ρόλο εκείνη την περίοδο; Γνωρίζει ότι δόθηκαν αντιφατικές έκδοχές για τή δράση μερικών από αυ-

* Ο Μιχάλης Μιχαήλ είναι δημοσιογράφος-έρευνήτης, ζει και εργάζεται στή Λευκωσία. Είναι επίσης μέλος της έπιτροπής για άποκατάσταση των άδίκως δολοφονηθέντων άριστερών στην περίοδο της ΕΟΚΑ.

τούς; Γνωρίζει ότι την ίδια στιγμή πού κατηγορούνται, την ίδια στιγμή κάποιος άλλος του δίνουν εύσημα για την πολύτιμη βοήθεια πού έδωσαν στον αγώνα; Άς διαβάσει τί έγραφε κατά καιρούς ο Νίκος Σαμψών.

4. Έρωτᾶ γιατί τό ΑΚΕΛ δέν έφτιαξε δική του ένοπλη οργάνωση άφου δέν ήθελε τόν Γρίβα νά ήγειται τής ΕΟΚΑ. Η άπάντηση είναι άπλή, διότι δέν ήταν θιασώτης τής ένοπλης μορφής πάλης! Άρα τό θέμα δέν ήταν τό ποιός ήγειτο τής οργάνωσης αλλά ή μορφή μέ τήν όποία θά διεξαγόταν ο αγώνας. Άλλωστε, ακόμα δέν έχει ξεκαθαριστεί άν τήν 1η Άπριλίου τό κόμμα γνώριζε ποιός ήγειτο του αγώνα. Άν γνώριζε, τότε πάει περίπατο ή περιβόητη μουσικότητα τής ΕΟΚΑ.

Άπό τήν άλλη είναι γνωστή ή νοοτροπία του Γρίβα ο όποιος ήταν θιασώτης τής αποκλειστικότητας, δέν ήθελε άλλους μέσα στά πόδια του. Διαβεβαιώνω τόσο τόν κ. Καρκαλέτση όσο και άλλους μέ παρόμοιες άπόψεις ότι άν τό ΑΚΕΛ προχωρούσε σέ σύσταση ένοπλων ομάδων, σήμερα θά του έπέρριπταν τήν ευθύνη για τόν έμφύλιο πόλεμο πού θά είχαμε στην Κύπρο τόν όποιο θά άρχιζε ο Γρίβας! Η έμπειρία τής Έλλάδας μάς βεβαιώνει για τό άποτέλεσμα αυτό.

Έκτελέσεις κομμουνιστών

Όσο διάβαζα τήν άπάντηση του φίλου Στ. Καρκαλέτση τόσο περισσότερο ύποψιαζόμουν ότι μάλλον δέν θά διάβασε τό άρθρο μου. Άναφερόμενος στό θέμα τής εκτέλεσης των άριστερών από τήν ΕΟΚΑ μέ καλεϊ, άν έχω στοιχεία πού νά άποδεικνύουν τούς ισχυρισμούς μου, νά τά δώσω στή δημοσιότητα για νά γίνει ένας γόνιμος διάλογος.

Μά, στό άρθρο μου *αφιέρωσα 845 λέξεις* άποδεικνύοντας —και πάλι μέ ντοκουμέντα του Γρίβα και συνεργατών του— ότι άνοιξε

ιδεολογικό μέτωπο μέ τήν Άριστερά. Γιατί —και πάλι— *έκανε πώς δέν τά είδε και δέν τά σχολίασε*; Βεβαίως άν τό έπιθυμεί, και ύπάρχει ή δυνατότητα, μπορούμε νά έξαντλήσουμε τό θέμα παραθέτοντας συγκεκριμένα στοιχεία και όνόματα.

Θά τόν συμβούλευα όμως κάτι. Στο διάστημα πού μεσολάβησε από τή δημοσίευση του άρθρου μου μέχρι αυτή τήν ώρα πού ο άναγνώστης διαβάσει αυτές τίς γραμμές, οι Σύνδεσμοι Άγωνιστών ΕΟΚΑ κάτω από τήν πίεση πού ένιωσαν έδωσαν στή δημοσιότητα τό πόρισμα έρευνας πού διεξήγαγαν για τό επίμαχο θέμα. Στην έρευνα τούς άπάντησε τεκμηριωμένα ο Σύνδεσμος Συγγενών των δολοφονηθέντων. Άποτέλεσμα; Έμειναν έκτεθειμένοι στα μάτια του κάθε Κύπριου για τή *μόνo-πλευρη παρουσίαση* αλλά και τά *άστήρικτα και άντιφατικά στοιχεία* πού δημοσίευσαν. Γι' αυτό, άν ο κ. Καρκαλέτσης σκοπεύει νά άντλήσει από αυτή τήν «έρευνα» καλύτερα άς μήν τό κάνει.

Έπειδή όμως έπιμένει νά γράφει ότι *«επρόκειτο περί συνεργατών των Άγγλων»* άς μάς πεί πώς και μέ βάση ποιά στοιχεία έπιμένει. Θά ήταν ενδιαφέρον νά μάθουμε. Έπαναλαμβάνω λοιπόν τήν πρό(σ)κληση.

Η έμπάθεια προς τόν Γρίβα

Συμφωνᾶ άπόλυτα μέ τόν κ. Καρκαλέτση ότι καμιά επανάσταση δέν υπήρξε αλάθητη και δίχως ιδεολογικές συγκρούσεις και ακρότητες. Θά τόν καλοῦσα νά τό πεί αυτό και στους έδῶ Συνδέσμους Άγωνιστών τής ΕΟΚΑ πού κάθε κριτική άποψη ή άπλή παράθεση τέτοιων άπόψεων προκαλεί τήν όργή τους και τίς κατηγορίες περι άμαύρωσης του αγώνα. Άς τούς ρωτήσει άν σημειώθηκαν ακρότητες ή ιδεολογικές συγκρούσεις και θά πάρει τήν κατάλληλη άπάντηση!

Η θέση μας —ακόμα και του

ΑΚΕΛ— έναντι του αγώνα τής ΕΟΚΑ είναι ξεκάθαρη. Τήν πρόταξα στό ύπό αναφορά άρθρο μου, τήν επαναλαμβάνω και τώρα ατύοσια: Νιώθουμε τήν ανάγκη, γιατί ναι είμαστε αναγκαζόμενοι νά τό κάνουμε κάθε φορά πού άσκοῦμε κριτική στήν περίοδο τής ΕΟΚΑ για νά μήν... κατηγορηθούμε ότι άμαυρώνουμε και σπιλώνουμε τούς νεκρούς και τούς αγωνιστές, νιώθουμε λοιπόν τήν ανάγκη νά δηλώσουμε ότι κανένας δέν άμφιδάλλει ότι τήν εποχή εκείνη γράφτηκαν χρυσές σελίδες ήρωισμού και άνδραγαθίας (και αυτό τό έννοοῦμε). Όμως σέ καμιά περίπτωση αυτό δέν άποτελεί άνασταλτικό παράγοντα στήν άσκηση όποιασδήποτε κριτικής. Και αυτό γιατί ή περίοδος εκείνη υπήρξε *καθοριστική* για τό μέλλον του τόπου και τίς συνέπειές του πληρώνει ακόμα ή Κύπρος.

Θά πρόσθετα ακόμα ότι άναφερόμενοι στίς δολοφονίες των άριστερών τήν περίοδο εκείνη, δέν τίς χρεώνουμε στήν ΕΟΚΑ σάν τέτοια αλλά στίς μεθοδεύσεις του ίδιου του Γρίβα. Γι' αυτό τά πράγματα αλλάζουν όταν άναφερόμαστε σέ αυτόν.

Ο Γρίβας δέν γεννήθηκε τό 1955 ούτε πέθανε τό 1959. Γρίβας υπήρξε και πριν, υπήρξε και μετά, συνεπώς τό έργο του πρέπει νά κριθεί συνολικά και όχι αποσπασματικά. Και όπως έλεγαν και οι άρχαίοι πρόγονοι, μή μακαρίζεις κανένα πριν τό τέλος ή ακόμα οι τελευταίες στιγμές κάποιου είναι πού τόν κρίνουν. Και θυμίζουμε ότι πέθανε τό «σωτήριο» (για τήν Κύπρο) έτος 1974.

Έμεις έχουμε τή δική μας άποψη για τό ποιόν του άνθρώπου. Άλλά ακόμα και άν επικεντρωθούμε στήν περίοδο '55-'59, περίοδο πού κατά τόν κ. Καρκαλέτση ο Γρίβας κατεξευτέλισε και έξέθεσε διεθνώς μιά αυτοκρατορία πετυχαίνοντας στόν στρατιωτικό τομέα, θά ρωτούσα τά έξής:

Πώς τήν κατεξευτέλισε; Μέ τούς Άγγλους νά τόν αφήνουν νά δροᾶ παρά τό ότι μπορούσαν νά

τόν συλλάβουν ανά πάσα στιγμή; Καί ἄς μὴ μοῦ πεῖ ὅτι τόν κατηγορῶ ὡς συνεργάτη τῶν Ἀγγλων γιατί δέν ἰσχυρίζομαι κάτι τέτοιο. Πῶς τὴν ἐξέθεσε διεθνῶς καὶ ποιό ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐκθεσης;

Πῶς εἶναι δυνατόν νά πετυχαίνουν οἱ σκοποὶ ἑνὸς πολιτικοστρατιωτικοῦ κινήματος καὶ νά ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του ὁ... ἡττημένος καὶ καταεξευτελισμένος; Ἐλπίζω νά μὴν πάρω τὴν ἀπάντησή ὅτι στρατιωτικά πέτυχε ἀλλὰ ἀπέτυχε πολιτικά!

Καί κάτι τελευταῖο: Ἴσως δέν τό κατάλαβα καλά, ἀλλά ἂν ὄντως ἔχω καταλάβει καλά, θά παρακαλοῦσα τόν συγγραφέα νά μοῦ ὑποδείξει σέ ποιό σημεῖο ἀποκάλεσα ἢ ἄφησα νά ἐξαχθεῖ τό

συμπέρασμα ὅτι ὁ Γρίβας ἦταν στενοκέφαλος καὶ μωροφιλόδοξος. Ἔστω κι ἂν ἦταν ἢ ἔτσι μπορεῖ νά τόν χαρακτήρισαν ἄνθρωποι πού σχετίζονταν μαζί του, ἐγὼ δέν ἔγραψα τέτοιους χαρακτηρισμούς.

Ἀνακεφαλαιώνοντας λοιπὸν θά ἔλεγα ὅτι ὁ κ. Καρκαλέτσης ἀπέφυγε ἐπιμελῶς νά σχολιάσει τὴ σωρεία ντοκουμέντων πού παρέθεσα. Σάν νά μὴν ἔφτανε αὐτό μέ καλεῖ νά ἀπαντήσω σέ θέματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκα –καὶ μάλιστα κατὰ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο– στό ἄρθρο μου τοῦ Μάη 2003.

Ὅχι κ. Καρκαλέτση, ἐγὼ ἔχω ἀπαντήσει χωρὶς περιστροφές καὶ πολὺ συγκεκριμένα, ἐσεῖς δέν ἀπαντήσατε οὔτε σέ ἓνα σημεῖο τῶν γραφομένων μου, παρά μόνο ἀναλωθήκατε σέ φιλοσοφική θεώ-

ρηση τοῦ θέματος. Καὶ πραγματικά διερωτῶμαι ἂν ἡ ἱστορία εἶναι θέμα φιλοσοφίας ἢ πραγματικῶν γεγονότων.

Μιχάλης Μιχαήλ

1. Σέ καμιά περίπτωση δέν θέλω νά παρουσιασθῶ σάν αὐθεντία. Αὐτὰ βρήκα, αὐτὰ ἔγραψα.

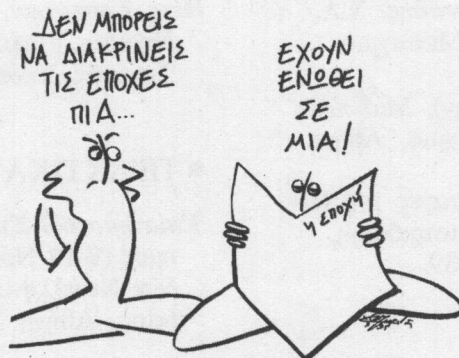
2. Ἀφοῦ ἔγραψε ἀλλοῦ γι' αὐτὰ τὰ προβλήματα καὶ τό ΑΚΕΛ, ἄς μᾶς πληροφορήσει τί ἔγραψε.

3. Ἄλλωστε στό ἄρθρο μου σχολίασα ὅτι ἡ βιβλιογραφία πού παραθέτει εἶναι μονόπλευρη.

4. Δές ἀνακοινώσεις ΑΚΕΛ, τέλη Δεκεμβρίου 1954.

Η

ΕΠΟΧΗ
της ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η ΕΠΟΧΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΣΗ, ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ
εβδομαδιαία εφημερίδα
της Ανανεωτικής αριστεράς